JUSTIS- OG POLITIDEPARTEMENTET

STATSBYGG

Justissektorens værelser

LANDSVERNEPLAN FOR JUSTISSEKTOREN - HISTORIKK

Audun Kjus

3. september 2010

Alle bilder i dette manus har avklart brukstillatelse.

Forsidebilde: Vik fengsel, trapp i cellefløyen i 1860-delen. © Statsbygg

FORFATTERENS FORORD

Dette skriveoppdraget har vært utfordrende. Over 200 år med historien til justissektoren, en av statens største virksomheter, skulle inn på et ganske begrenset antall sider. Det som måtte utelates ble nødvendigvis mer enn det som kom med. Tidsplanen var streng. Det har ikke vært tid til å gjøre mange selvstendige undersøkelser. Fremstillingen måtte i all hovedsak bygge på stoff som andre forskere og forfattere har funnet frem og beskrevet. Likevel er det mange spørsmålsstillinger som blir aktuelle i dette prosjektet, men som enda ikke har fått noen grundig utforskning. I dette farvannet har jeg forsøkt å navigere så godt jeg kunne. Jeg har fått hjelp og støtte fra prosjektgruppen: Siri Schrøder Vesterkjær i Statsbygg, Charlotte Peder-Ellefsen i Statsbygg, Grethe Rødskog Fodstad i Justisdepartementet, Ingrid Melgård hos Riksantikvaren og faghistorisk konsulent Jon Skeie. Kapittelet om sivilforsvaret er bygget på et utkast av Terje Bratberg. Det har også vært andre som har bidratt med råd og dåd: Lars Roede ved Oslo Bymuseum, Ragnar Pedersen ved Hedmarksmuseet, Kari Telste ved Norsk Folkemuseum, Odmund Dahle i Politihistorisk Forening, Yngve Hammerlin ved Kriminalomsorgens Utdanningssenter og Leiv Sem ved Falstadsenteret. Disse gode menneskene vil jeg takke, men må nevne at de ikke kan lastes for innholdet i teksten.

Audun Kjus, Spydeberg 23.09.2009

INNHOLD

Innledning	7
DEL 1: STATUS I JANUAR 1814	**11**
En by: Christiania	13
En bygd: Ringsaker	23
DEL 2: 1800-TALLET	**29**
Eidsvoll verk mai 1814	31
Fengselsreformer	34
Politireformer	47
Domstolsreformer	51
DEL 3: 1900-TALLET	**57**
Straffelovskommisjonen	59
Sivilprosessen reformeres	66
Politiet blir statlig	67
2. verdenskrig	69
Politiet i støpeskjeen	73
Grensekommissariatet i Finnmark	81
Sysselmannen på Svalbard	82
Domstolene i tinghus	83
Ideologiske brytninger i fengselsvesenet	89
DEL 4: SIVILFORSVARET	**101**
Litteratur	107
Liste over bilder	110

Innledning

En kjent passasje i den eldre Frostatingsloven lyder: *Med lov skal land bygges / Og ikke med ulov ødes.* Den første linjen er hentet fra romerretten og er spredt over store deler av Europa. Den andre linjen er trolig føyd til i Norge. For 1200-tallets nordmenn har ordene *ikke med ulov ødes* funnet gjenklang i erfaringer fra borgerkrigstiden. Hærene til forskjellige kongsemner streifet gjennom landet og la bygder øde. Ordene er ikke rettet til lovløse undersotter, men gir herskere og lovgivere ansvar for hva slags land de bygger med lovene de gir.

Denne teksten er en bygningshistorie for rettsutøvelsen i Norge og en del av et større prosjekt. I 2006 besluttet regjeringen at alle sektorene i statens virksomhet skulle lage oversikter over de verneverdige bygningene staten eier. Det skulle skje ved at hver sektor utarbeidet en verneplan som skulle bestå av en katalogdel og en historiedel. Katalogdelen lister opp bygningene som er funnet verneverdige og spesifiserer hva ved dem som bør vernes. Historiedelen viser linjer gjennom sektorens historie og hvordan de har nedfelt seg i bygninger. Fremstillingen er delt i fire. Første del er en beskrivelse av rettssystemet slik det så ut i januar 1814. Dette var boet den nye norske staten overtok. Det ble langsomt og gradvis modifisert, påbygget og bygget om. Andre del tar for seg 1800-tallet og er reformenes historie. Delen er ordnet grovt kronologisk etter reformenes rekkefølge: straffereformer fra 1840-tallet, politireformer fra 1850-tallet og domstolsreformer fra 1870-tallet. I tredje del trekkes linjer gjennom 1900-tallet, med 2. verdenskrig som dramatisk mellomspill. *Sivilforsvaret* er del av justissektoren som står litt løsrevet fra det øvrige. Sivilforsvarets historie behandles i del fire.

Det er blitt en overvekt med stoff fra landets hovedstad i denne fremstillingen. Årsaken er dels at arbeidet har foregått under tidspress. Det har derfor vært nødvendig å gripe til eksempler som allerede er beskrevet. Men årsaken er også at mye av institusjonsbyggingen på rettsfeltet på 1800- og 1900-tallet har funnet sted i og omkring Oslo.

Staten og straffeforfølgelsen

Institusjoner for å ivareta funksjonene *dom*, *politi* og *straff* har eksistert siden middelalderen. På den ene siden viser de stor kontinuitet, for det går ubrutte linjer fra dagens institusjoner tilbake til de første opphavene. På den annen side har endringene til tider vært så gjennomgripende at forskjellene mellom det nye og det gamle kan være mer påfallende enn likhetene. De ubrutte linjene kan forklares ved at det å gripe kontrollen over den dømmende virksomheten og etablere en straffeforfølgelse var blant grepene som ble benyttet for å danne staten i første omgang, og siden har dette vært nødvendige virksomheter for staten. Retten og staten er tett forbundet, og når rettspleien har endret karakter vil det ofte vise seg at statens begrunnelse og oppbygning samtidig har vært under endring.

De tre rettsfunksjonene bygger på hverandre. Da kongene i Sverreætten på 1200-tallet etablerte et varig norsk kongedømme, vant de det ved å slå sine motstandere på slagmarken, men de tok kontroll over det blant annet ved å dominere rettsutøvelsen. De innførte ens lovgivning i riket, et arbeid som på mange måter ble fullført av Magnus Lagabøter ved landsloven av 1274. I denne nye rettsordenen skulle kongen fungere som den øverste dommer ved det at han var den eneste i riket som hadde retten til å idømme

dødsstraff. Samtidig ble han også den eneste som hadde retten til å benåde fra dødsstraff. Hevn og fredløshet, som hadde vært ankerene i det gamle systemet, ble byttet ut med straff og kongemakt.

Domsmakt fantes før stat og kirke gjorde seg gjeldende. Den ble utøvet fra tingene, som var møteplasser for frie menn og tumleplasser for mektige. Makten fikk de blant annet nettopp ved å dominere tingene. Der pleiet de gamle klientforbindelser og stiftet nye. Når kongene byttet ut hevnrett med strafferett var det et ledd i bestrebelsene for å bytte ut høvdingemakt med kongemakt. Et av vilkårene for en strafferett forankret i kongemakten var at staten samtidig påla seg selv en forfølgelsesplikt. Tidligere var det opp til den hevnberettigede å få hevnen gjennomført. Håkon Håkonson og Magnus Lagabøter påbød at alle fredløse skulle fanges og straffes. De som skulle forfølge de fredløse var i første omgang bøndene selv. Når drap eller andre ugjerninger ble begått, hadde alle menn som var i nærheten plikt til å forfølge, ellers skulle de bøtelegges. I neste omgang var det kongens ombudsmenn, sysselmennene, som hadde plikt til å sørge for at de fredløse ikke fikk stikke seg bort. De måtte fange fredløse over alt hvor de kom til, og de kunne pålegge bøndene å hjelpe til i forfølgelsen.

Systemet med sysselmenn kjenner vi fra kong Sverres tid. Han innsatte sysselmenn for å holde på distrikter han hadde erobret. Under etterkommerne hans ble systemet videreutviklet slik at hele riket ble inndelt i omlag 50 tilgrensende sysler som ble administrert av hver sin sysselmann med rettigheter og plikter delegert fra kongen. Noen av disse rettighetene og pliktene delegerte sysselmannen videre, og det er her *lensmannen* kommer inn i bildet. Alt under kong Sverre hører vi om at sysselmenn har holdt seg med lensmenn. Hvis systemet lignet formen det senere fikk, tilhørte ikke lensmannen aristokratiet, men var en godt ansett bonde. De viktigste pliktene hans var knyttet til skatteinndrivelse og rettspleie. Lensmannens tilsynekomst hadde samme årsak som at hevnretten ble omdefinert til strafferett: kongemakten tok riket i besittelse. I Magnus Lagabøters landslov står det at dersom en mann har forsøkt å gå rettsveien, men ikke får sysselmannen til å straffe den dømte, da har han fremdeles lov til å hevne seg. For at strafferetten skulle fortrenge hevnretten måtte kongens ombudsmenn faktisk ha et system for å forfølge de fredløse.

Hvorfor bygge?

Man trenger ikke nødvendigvis spesielle hus for å romme rettsfunksjonene *dom*, *politi* og *straff*. Det ser vi i dag. Mange politistasjoner ligger i leide kontorlokaler. Fengsler holder også til i tidligere spesialskoler og guttehjem. I Orderudsaken ble det satt rett i et grendehus. Når man likevel oppfører og tar i bruk formålsbygde hus har det ulike årsaker. Det kan være at virksomheten har blitt så omfattende at det virker mer praktisk å eie enn å leie. Det kan handle om å sette et system i fastere former ved å institusjonalisere det i permanente bygg. Å bygge hus kan også være ledd i politiske eller ideologiske markeringer, som demonstrerer statsmaktens syn på seg selv og på samfunnet.

Fra begynnelsen var ikke rettsutøvelsen så mye en sektor av statens virksomhet som et aspekt ved de mektiges makt. I distriktene har den vært administrert av sysselmenn, siden av lensherrer, og deretter av amtmenn, som gjerne var de mektigste mennene i sine områder. I byene har byrådet vært rettsinstans. Biskoper og konger har vært de høyeste dommerne. Bygningene som ble benyttet til de sentrale rettsfunksjonene var likeledes maktens sentrale bygg. Byens domstoler møttes i rådhuset og siktede ble

holdt i rådstuearresten. Riksrådet møttes på slottene, og der ble også herredagene, som var rikets høyeste domstol, holdt. Festningene ble benyttet til arrest og til slaveri.

Når dette er sagt må det samtidig bemerkes at rettsutøvelsens værelser kan ha sine karakteristiske trekk. I Frostatingsloven, som var loven det skulle dømmes etter på det årlige hovedtinget for trøndelagsområdet, er det beskrevet hvordan kongens ombudsmenn skal merke av et område på tingplassen med *vebånd*. Innenfor vebåndene skulle de mennene oppholde seg som var oppnevnt til å sitte i lagretten. Ingen andre fikk komme innenfor, og lagrettemennene fikk ikke gå utenfor annet enn for å gjøre sitt fornødende så lenge forhandlingene pågikk. Fra mennene samlet innenfor vebåndene ble det oppnevnt utvalg til å dømme i saker som ble reist på tinget. Noe som ikke har forandret seg siden den gang, er at en viss kontroll med rommet, med hvem som kommer og hvem som går, og med hvem som under forhandlingene blander seg med dommerne, må til for å gjennomføre troverdige rettssaker.

DEL 1: STATUS I JANUAR 1814

Det er 14. januar og Frederik 6. er ikke lenger konge av Norge. Etter desperate fredsforhandlinger i Kiel der kongen sto ribbet for støttespillere, er traktaten som overdrar det norske riket til Sveriges konge, underskrevet. I Norge er det knapt andre enn stattholderen prins Christian Frederik som vet hva som har gått for seg. Hemmeligheten vil han holde i noen uker mens han gjør sine forberedelser.

I denne avgjørende tiden, mens 1814 fremdeles venter på å bli 1814, legger vi ut på en reise for å betrakte hvordan rettsutøvelsen tok seg ut da Norge forlot den dansk-norske helstaten og den eneveldige forfatningsformen. De rettslige institusjonene vi støter på, skal presenteres sammen med deres historie. En norsk by og en norsk bygd skal tjene som eksempler. Løsningene har nok variert ut over landet, men mønsteret vil i store trekk ha vært det samme.

Stiftsgården

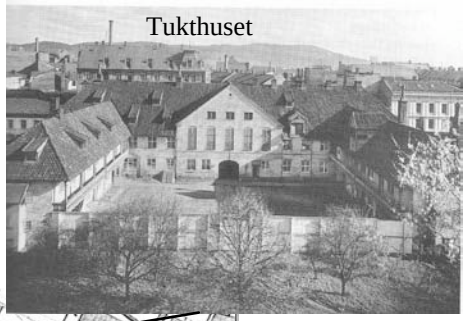
Tukthuset

En by: Christiania

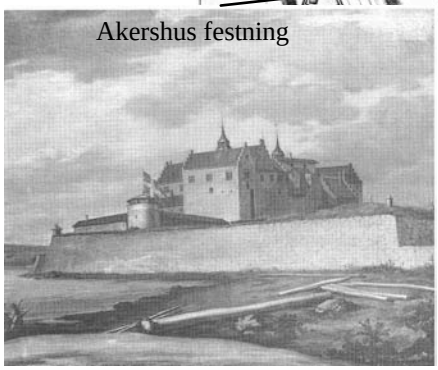
Akershus festning

Rådhuset

Christiania stiftsoverrett: Rådhusgaten 13
Etter innføringen av eneveldet i 1660 ble Norge administrert som fire store stiftsamt med noen mindre tilhørende underamt. De administrative sentrene var de fire stiftsbyene: Trondheim, Bergen, Christiansand og Christiania. Amtene var igjen delt opp i fogderier. Opprinnelig var det 55 fogderier, men antallet ble redusert med tiden. Hvert amt ble styrt av en amtmann og hvert fogderi ble styrt av en fogd. De fire stiftsamtmennene var rikets ledende embedsmenn og hadde tilhold i hver sin stiftsby.

I 1797 fikk hver stiftsby en stiftsoverrett. Dette var en ny institusjon som erstattet tre svært gamle institusjoner: Overhoffretten, rådstueretten og lagmannsretten. Fra 1797 skulle appell gå fra byting og bygdeting til stiftsoverretten og fra stiftsoverretten til Høyesterett i København. Lagting og overhoffrett hadde hatt møter nokså sjeldent. Stiftsoverretten møttes en fast dag hver uke. Både forhandlinger og stemmegivning var skriftlig, men parter og prosessfullmektiger måtte møte personlig. Stiftsoverretten var en kollegial domstol. Rettens formann kaltes *justitiarius*. Med seg til å dømme hadde han to *assessorer* (= en som sitter med). Slik liknet retten en liten høyesterett. Ingen lekfolk satt i stiftsoverretten. Alle tre dommere hadde juridisk eksamen. Byens borgermester satt med i saker som tidligere hadde hørt under rådstueretten. Stiftsamtmannen var rettens president. Han holdt oppsyn med at alt gikk rett for seg, men var ikke dommer.

Reformen i 1797 styrket både bunnen og toppen i domskjeden. Samtidig med de fire stiftsoverrettene ble det innført en landsdekkende obligatorisk ordning med forliksråd for sivile tvistemål, altså for alle saker der det ikke var offentlig tiltale. Før sivile saker kunne fremmes for byting eller bygdeting måtte en forsøke å forhandle frem et forlik for en kommisjon av lekmenn.

Christiania rådhus: Rådhusgaten 7
Christiania rådhus var slik rådhus hadde brukt å være i vel 200 år, og slik de kom til å fortsette med å være i minst 50 år til. I 2. etasje lå salene som ble brukt til møter, blant annet til Byting. Tidligere hadde også rådstueretten og lagtinget hatt møter her. De samme salene ble benyttet av byens borgerskap til all slags festivitas: til teater, konserter og ball. I 1. etasje hadde byens øvrighet sine kontorer. Her lå kemnerens kontor. Her lå byfogdens kontor og politimesterens kontor. (Byfogd og politimester var på dette tidspunktet en og samme mann. Kanskje han nøyde seg med ett kontor?) I kjelleren hadde det vært arrest og skjenkestue, men skjenkestuen var sparket ut for å gi bedre plass til fangene.

Huset var ikke bygget som rådhus, men det ble innredet slik etter Christian 6.s store Norgesreise i 1733. Da fikk borgerne kongen til å forære dem dette huset. Det gamle rådhuset, som sto ved torget i Christian 4.s by, var medtatt etter Carl 12.s beleiring i 1716. Både skikken med rådhus og den typiske planløsningen med saler i 2. etasje, kontorer i 1. etasje og skjenkestue og arrest i kjelleren var i sin tid innført fra Tyskland. Det gamle rådhuset hadde vært innredet etter samme plan.

Domstoler erstattet av stiftsoverretten

Overhoffrett
Før eneveldet hadde det danske riksrådet vært rikets høyeste rett. Når kongen og riksrådet satt sammen som domstol, som regel i etterkant av riksrådsmøter, ble det kalt *herredag*. Frem til 1536/37 (Christian 3. s håndfestning og innføringen av reformasjonen) hadde Norge hatt et eget riksråd som holdt herredager. Et hovedpoeng med eneveldet var at det danske riksrådet skulle miste sin makt, og Frederik 3. opprettet derfor i 1661 *Høyesterett* som skulle fungere som rikets øverste domstol, bare underordnet kongens personlige domsmakt. Fra 1676 ble det også opprettet en øverste domstol for Norge, kalt Overhoffretten. Den fungerte som en norsk høyesterett, men saker kunne appelleres videre til Høyesterett i København. Overhoffretten møttes i januar, og holdt sesjon til de innmeldte sakene var behandlet. Møtestedet var Akershus slott, som hadde vært den siste kongelige residensen i Norge, og et av møtestedene til det norske riksrådet. I 1781 var den erverdige salen så trekkfull og forfallen at overhoffretten flyttet til en gård i Rådhusgaten 13, som staten kjøpte. Huset hadde tidligere vært privat bolig. Stiftsoverretten overtok overhoffrettens lokaler, og Rådhusgaten 13 ble derfor hetende *Stiftsgården*.

Lagmann/lagting
Til å begynne med var lagmannen en lovkyndig mann som mennene på tinget lyttet til eller lot være å lytte til. På Håkon Håkonsons tid (1260/70-tallet) var lagmannen kommet på kongens lønningslister og uttalelsene hans i rettsspørsmål fikk status som dom. Lagmennene holdt hus i byene. Ca. 1300 var landet delt opp i ti lagsogn med årlige møter ledet av lagmenn. For lagsognene holdt lagmannen lagting, der utvalgte lekmenn satt som meddommere (=lagrettemenn. Lekdommere på bygdeting og byting ble også kalt lagrettemenn.) Lekmennenes rolle ble alt fra senmiddelalderen mer passiv og lagmannen ble i økende grad enedommer. Det var ofte bygdenes fremste menn som ble utnevnt til lagrettemenn og selv om domsmakten deres avtok fortsatte lagtinget å være en sosial begivenhet. De fleste lagting ble holdt tre ganger i året.

Rådstuerett/lagstiftrett
I rådstueretten hadde byrådet, som på denne tiden ble kalt byens *magistrat*, sittet som dommere. Christian 4. hadde tatt lagmannen ut av rådstueretten, som ledd i arbeidet med å lage over- og underordnede domsoler. Prinsippet var da at rådstuerettens dom kunne appelleres til lagtinget. Senere ble lagmannen satt inn igjen da de fire stiftsbyene i stedet for rådstuerett fikk en såkalt *lagstiftrett,* som hadde kompetanse tilsvarende lagtinget.

Byfogd
I den eldste bylovgivningen fra 1200-tallet var byen underlagt to autoriteter: bymøtet og gjaldkeren, som var kongens ombudsmann i byen. Gjaldkeren ble på 13/1400-tallet hetende *byfogd*, uten at navnebyttet hadde betydning for oppgavene hans. Byfogden hadde mange rettsoppgaver, og fra den juridiske eksamenen ble innført ved universitetet i København i 1736, måtte byfogden ha en slik. Han hadde ansvar for skifteforvaltningen. Som *Notarius Publicus* ga han offisielle bekreftelser på at dokumenter var ekte og bevitnet at handlinger med bestemte rettsvirkninger hadde funnet sted. Ikke minst hadde byfogden ansvar for alle ledd i straffeforfølgelsen. Han forfulgte forbrytere. Han bestyrte rådhusarresten, der siktede ble holdt mens de ventet på dom. I kriminalsaker var han forhørsdommer. Han var hoveddommer for bytinget. Og han hadde ansvar for at straffer ble eksekvert, både bøtestraffer, frihetsstraffer og straffer der han måtte bestille skarpretterens tjenester.

Byfogden hadde en fullmektig som assisterte ham i dommerforretningene og som kunne tre inn som stedfortreder. Han hadde også en underfogd som han delegerte

oppgaver til. Underfogden fungerte som aktor i straffesaker på bytinget. I tillegg hadde byfogden en eller flere skrivekarer.

Byting

Bytinget var i utgangspunktet et lagting, der menn som ble plukket ut på bymøtet satt som dommere. Christian 4. reformerte bytingene.[1] For det første besluttet han at alle kjøpsteder skulle ha byting, ledet av byfogden. For det andre gjorde han byfogden til dommer på bytinget. Ordningen ble slik at for de fleste saker var byfogden dommer alene, men for saker som gjaldt liv eller ære og for odels- og eiendomssaker ble domstolen forsterket med en *lagrette*, et utvalg lekmenn som var byfogdens meddommere. Dommer fra bytinget kunne appelleres til rådstueretten, og derfra videre til lagmannen. Men etter reformen i 1797 gikk altså appellen fra bytinget direkte til stiftsoverretten.

Politimester

Fra 1744 hadde Christiania hatt et politimesterembete. Politimesteren overtok oppgaver fra byfogden som gjaldt byens ro og orden. *Politi* var et av opplysningstidens moteord, men hadde et noe annet innhold enn vi i dag legger i det. *Polis* er det greske ordet for by og med *politi* siktet man til de organiserende prinsippene som rådet i byen. Nå kan man si at bekjempelsen av kriminalitet er noe av det som skal til for å få en ryddig og velordnet by, men det samme er oppsyn med gater, fortau, rennestener, kloakker, vannledninger, brønner, pumper, offentlige lykter, brannvesen, skyssvesen og offentlig beplantning, som i følge politiforordningen for Christiania av 24. februar 1745 hørte inn under politimesterens område. For politiet ble det opprettet to domstoler. I *politikammerretten* dømte politimesteren alene i mindre politisaker. Større politisaker og appeller fra politikammerretten gikk til *politiretten*. Her satt først politimesteren sammen med andre øvrighetspersoner. I 1802 ble politiretten i Christiania profesjonalisert. Den besto siden av to assessorer fra stiftsoverretten og en lovkyndig rådmann. En av hensiktene med reformen var å skille mellom utøvende og dømmende makt.

Politimesteren hadde under seg en politifullmektig, fire politibetjenter og byens vekterkorps, som byfogden tidligere hadde kommandert. I januar 1814 var den 36 år gamle Christian Christopher Weidemann både byfogd og politimester. Forgjengeren, Jacob Wulfsberg, som også hadde bekledd begge embeder, hadde knesatt kriminaletterforskning som en av politimesterens sentrale oppgaver. Wulfsberg dro selv på jakt etter forbrytere, ofte i forkledning. Han skaffet seg informanter som ga ham innblikk i forbryterverdenen. Avisen *Intelligensesedlene* gjorde han til sitt særlige forum. Der ga han opplysninger om lovbrudd som var begått og ba publikum om hjelp i etterforskningen. Etterfølgeren Christian Christopher Weidemann kan ha vært litt for ivrig i tjenesten, for i mars 1814 måtte han søke avskjed da det ble kjent at han hadde truet en arrestant til tilståelse ved å slå ham med et trestykke.

Vekterkorps

Vektervesenet hadde ikke gjennomgått store endringer i løpet av århundrene. På slutten av 1700-tallet var det omlag tyve vektere som patruljerte byens gater om natten. To tårnvakter holdt til i tårnet til Vår Frelsers kirke. I tillegg var det kommet seks

[1] Johnsen 2000: 17f

dagvektere. Hele laget ble ledet av en vaktinspektør, som igjen sorterte under politimesteren. Vekterne gikk i røde uniformer og var bevæpnet med morgenstjerne: en stang med en pigget jernkule for enden. Om natten passet de gatelyktene, ropte ut timene og sang sine tradisjonelle vers.

Vekterne kunne bistå fogden ved vanskelige arrestasjoner, men ellers var det underfogdens oppgave å sørge for at fogden fikk nødvendig folkehjelp. Befolkningen var vant med å være sitt eget politi, og det var i forlengelse av denne skikken Wulfsberg opprettet sin nære kontakt med publikum i *Intelligensesedlene.*

Arresten

Hver by og hvert tinglag, som var opplandet til det enkelte bygdetinget, var pålagt å ha arrest. Den skulle ikke i utgangspunktet brukes til avstraffelse. Siktede kunne holdes i arresten mens de ventet på dom. I pengesaker og i saker om mislighold der den dømte ikke klarte å gjøre opp for seg, kunne han etter Christian 5.s Norske lov (1687) dømmes til å *lide på sin person med fengsel*, og kortere fengselsstraffer av dette slaget kunne sones i arresthus. Ellers var pisking det vanligste alternativet til pengebot for de som ikke hadde penger å betale med.

I byene ble oppsynet med fangene besørget av en fangevokter som ble kalt *slutteren*. På bygdene ble ansvaret for vaktholdet lenge fordelt mellom de gårdeiende bøndene. Lokalenes beskaffenhet og behandlingen av fangene var i liten grad regulert fra sentralt hold, og forholdene har variert fra sted til sted. Det var vanlig å ha felles arrestrom, slik at gamle og unge, kvinner og menn, syke og friske ble holdt i de samme lokalene. I rådhuset i Christiania i 1814 var forholdene noe mer differensierte. Opp til 1745 hadde rådhuset to mindre arrestrom over bakken. Det ene ble kalt *Misgjærningsmænds arrest* og fungerte blant annet som byens fyllearrest. I tillegg ble halve kjelleren brukt til tyver og grovere ugjerningsmenn. Det var den dårligere halvdelen, for resten av kjelleren var utleid som skjenkestue. Inn i rådhusets kjellerarrest rant avløpet fra en vannpost i nabogården. Flere fanger hadde druknet mens de ventet på dom og en hadde tatt livet av seg i desperasjon. Dette likte stiftsamtmannen dårlig. Skjenkestuen ble kastet ut og fangene flyttet inn. 1755 ble arresten utvidet med et lite gråsteinsbygg i bakgården. Siden ble midtfløyen i gården bygget om til arrestrom i to etasjer og det ble innredet gjeldsfengsel på loftet.

I forordning av 5. april 1793 uttrykte kongen bekymring for helsen til de som satt i statens arresthus. Fra da av skulle arrestene være tørre, luftige og med det nødvendige antall sengesteder slik at ingen skulle *tabe sin helbred* mens de ventet på dom. Bestemmelsene ble innskjerpet ved kansellisirkulær av 4. og 8. oktober 1803. Arrester skulle være kledd innvendig med planker. De skulle *ikke* ligge i mørke og fuktige kjellere. Små luftehull skulle erstattes med vinduer med glassruter og innvendig gitter. Dobøtte skulle erstattes med et avskjermet avtrede der avføringen ble ledet ut av rommet gjennom et hull i muren. Disse bestemmelsene kan ha bedret forholdende, men hvis målet var at ingen skulle *tabe sin helbred* i arresten hadde man langt igjen. En av årsakene var at det midlertidige oppholdet i arresten kunne bli langvarig.

Det mest kjente eksempelet i så måte var Hans Nilsen Hauge. Kanselliet fikk ham siktet for å forføre allmuen til religiøst svermeri med det formål å berike seg selv. I 1804 ble han satt i *misgjærningsmænds arrest* i 1. etasje i Christiania rådhus. Han satt altså ikke blant tyver og ugjerningsmenn i rådhuskjelleren, som fremdeles var i bruk. Etter

flere måneder i den overfylte fellesarresten ble han overført til et enerom i 2. etasje i et lite tilbygg til rådhuset. Dette huset er flyttet og gjenoppbygget på Norsk Folkemuseum.

I en søknad om løslatelse mot kausjon som broren Mikkel Hauge skrev da Hans Nilsen Hauge hadde sittet 16 måneder i arresten, står det at arrestanten nå lider av skjørbuk, koldfeber og gikt. I en senere attest fra Christiania stadsfysikus bekreftes det at lidelsene skyldes oppholdet i arresten. Hauge ble holdt i arrest til 1811. Da ble han satt fri fordi myndighetene fryktet han kunne omkomme før han fikk noen dom. Første dom i saken falt i 1813. Straffen var to års festningsarbeid. Vennene hans var overbevist om at han umulig kunne overleve en slik straff. Saken ble anket, og da den endelige dommen falt i 1814 ble straffen en bot på tusen riksdaler i sølv.

Hauge satt sju år i arrest i Christiania rådhus. Det var uvanlig lenge. Han var likevel bare en blant mange som mistet helsen mens de ventet på dom.

Akershus slott og festning: slaveriet

Fra 1600-tallet var arbeidsslaveriet en integrert del av festningenes virksomhet. Fengselsdriften på Akershus var i utgangspunktet et biprodukt av det militære anlegget. På første halvdel av 1800-tallet vender forholdet seg: festningen får liten militær betydning mens fengselsdriften blir stadig mer omfattende og betydningsfull.

Festningsslaveriet inngikk i et spekter av nye interneringsstraffer på 1600-tallet. I dansk-norsk sammenheng var den første institusjonen av dette slaget orlogsverftet på Bremerholm ved Københavns slott. Fra 1576 ble løsgjengere og dagdrivere samlet sammen, slått i jern og sendt *på holmen*. De fikk snart følge av straffedømte forbrytere. Fra første halvdel av 1600-tallet til første halvdel av 1700-tallet ble helstatens kriminelle internert følgende steder: på orlogsverftet på Bremerholm, på festningsslaveriene, i gruvene i Norge, på spinnehusene og på fiskeleiene nordenfjells i Norge (som inkluderte hele Vestlandet). Bremerholm og gruvene ble brukt for menn. Spinnehusene, som gjerne lå i større tukthuskomplekser, ble brukt for kvinner. Festningsslaveri ble brukt for begge kjønn, men overveiende for menn. Fiskeleiene ble brukt overveiende for kvinner.

På 1730-tallet ble Bremerholm og gruvene avviklet som interneringssteder for kriminelle (men fiskeleiene ble opprettholdt hele 1700-tallet). Det var omfattende utbedringer i gang på festningene, og myndighetene ønsket å kanalisere arbeidskraften dit. Nå ble mannlige fanger dømt til eller benådet til slavearbeid *ved nærmeste festning* (slaveri var ofte benådning fra dødsdom). De norske festningene som tok inn slaver var Bergenshus, Fredrikstad, Fredriksten, Trondheim, Vardøhus og Akershus. Da behovet for arbeidskraft ved selve festningsanleggene avtok, fant man en ny løsning. Fra 1764 fikk private anledning til å leie slaver til å utføre ulike former for arbeid. I 1814 kostet det 16 skilling å leie en slave for en dag, og halve beløpet tilfalt slaven. For arbeid inne på festningsområdet fikk de kun 4 skilling dagen. Ordningen med utleie av slaver ble utnyttet av festningens kommandantskap, som lot offiserer benytte utvalgte slaver som oppassere. Fri for lenker og fangedrakt gikk de løse i byen på offiserenes oppdrag. I 1815 ble dette skandale, og praksisen måtte opphøre. Utleie av festningsslaver i jern og fangedrakt fortsatte imidlertid til 1840-tallet. Inne på festningsområdet ble ikke fangene holdt under strengt oppsyn. Her lå det butikker og kneiper der også slavene fikk handle. De skulle selv kjøpe mat for pengene de fikk for arbeidet.

Christiania tukthus: Storgaten 33-36

I 1814 var tukthuset mer enn 70 år gammelt. Det holdt til i en staselig senbarokk gård bygget spesielt for formålet. Det sies at da Karl Johan mot slutten av 1814 kom for å innta hovedstaden i sitt nye norske rike og skuet ut over byen fra Ekeberg, trodde han at det måtte være på tukthuset han skulle bo. Christiania var ikke bortskjemt med monumentalarkitektur, og tukthuset var byens mest iøyenfallende bygg.

Fra midten av 1700-tallet var tukthusene blitt sentralinstitusjoner på den måten at hver av de fire stiftsbyene hadde et tukthus som skulle betjene hele stiftet. Ved opprettelsen var det besluttet at tukthuset i Christiania skulle være straffeanstalt for kvinner fra hele landet. Tidligere var dødsdømte kvinner som ble benådet til spinnehus, sendt helt til København. Den aller første innsatte var en ung jente fra Hole i Buskerud som var dømt til døden for å ha avlet barn med sin egen bror. Kongens benådning til tukthuset i Christiania fikk hun i 1738, men hun måtte vente tre år i arrest mens tukthuset ble bygget ferdig. Ellers tok tukthuset inn omstreifere, drukkenbolter, løsaktige kvinnfolk, personer som ikke kunne betale *leiermålsbøter* (bøter for barneavling utenfor ekteskap), ektefolk som ikke klarte å leve i fred, samt ulydige barn og tjenestefolk. For andre enn de benådede kvinnene gikk hovedinngangen til tukthuset gjennom tukthusretten. På denne tiden fant man det rimelig at når man opprettet en ny institusjon måtte den samtidig bli forsynt med en domstol. Tukthusretten besto av byfogd eller sorenskriver og to lagrettemenn. Det ble holdt en summarisk prosess. Blant annet var det ikke tillatt å benytte forsvarer. Tukthusretten var i virksomhet til 1866. Straffens lengde ble satt av en annen instans: fattigkommisjonen, som besto av tukthusets direktører, stiftsbefalingsmannen og biskopen. Det var denne kommisjonen som forvaltet tukthusanordningen fra 1741, som var stiftets fattiglov inntil 1845. Til mandatet hørte å sørge for å identifisere stiftets rettmessige fattige og deres hjemsted, der de hadde rett på forsørging. De øvrige fattige, som dermed var å regne som urettmessige fattige, skulle innsettes på tukthuset. Tiggeriet ble samtidig erklært avskaffet. En fastsatt dag hvert år ble det holdt inkvisisjon etter løsgjengere i stiftet, ledet av politimestere og lensmenn. Da gikk de fra hus til hus og lette etter urettmessige fattige. Tatt i betraktning at tukthuset ved fullt belegg ikke kunne ta inn mer enn høyst 200 tukthuslemmer, virker programmet ambisiøst.

Det gikk også en tredje vei inn i tukthuset. Husstandens overhode kunne ved fattigkommisjonens godkjennelse få ulydige barn innsatt uten dom. Tjenesteforsømmelse eller vegring mot å gå i tjeneste har vært de vanligste begrunnelse, men de fleste former for ulydighet kunne legges til grunn. Christianias fattigforstander er den som hyppigst har benyttet denne muligheten. Han har vært å regne som de fattige foreldreløses familieoverhode. Etter de første 20 årene ble private innsetninger i liten grad benyttet. Det kan være at kjennskapen til de kummelige forholdene for tukthuslemmene og den store dødeligheten har gitt tukthuset et dårlig rykte. Det lå også i tiden at det offentlige i mindre grad skulle blandes inn i hustukten.[2] I 1771 ble anledningen til innsettelse uten dom fjernet, men med et unntak. Ungdom som motsatte seg konfirmasjonsundervisningen kunne settes på tukthus til de ble konfirmert, og det kunne de til skoleloven av 1848.

Inngangen til tukthuset i mer konkret forstand, porten inn i bygget, gikk under tukthuskirken, som opptok midtpartiet i byggets 2. etasje. Kirken med de fem høye buede

[2] Andersen 2005

vinduene var det mest karakteristiske ved tukthusets fasade. Hadde du kommet inn i kirketiden en søndag ved inngangen til 1800-tallet, var du kanskje blitt overasket. Ikke bare hadde kirken et tiltalende interiør med vakkert utførte gallerier. I det overfylte kirkerommet ville du sammen med tukthuslemmene funnet praktisk talt samtlige av byens finere fruer og frøkner. Foran alteret i prestekjole ville du sett Fredrik Smidt, anerkjent dikter, biskopens sønn og i følge Conradine Dunker *den vakreste mann jeg har sett*. Tukthuskirken var blitt motekirke, og utleie av kirkestoler var en av de få virksomhetene tukthuset faktisk tjente penger på. Oppføringen av nye gallerier i 1793 og 1797 var en følge av dette.

Tukthuset var ment å være selvfinansierende. Som ellers i Europa var tekstilmanufaktur hovedvirksomheten: spinning og veving av ull, lin og bomull. I perioder ble tekstilene også farget på tukthuset. Spinning var kvinnearbeid. Veving var tradisjonelt mannsarbeid, men kvinner fikk også drive med det. På andre europeiske tukthus kunne menn settes til å raspe trevirke som ble benyttet i fargingen. Denne formen for tungt fysisk arbeid ble ikke tatt i bruk i Christiania.

Direksjonen trodde aldri at tekstilproduksjonen kom til å bli lønnsom. Det var til tobakksfabrikken de satte sitt håp. Overskuddet herfra skulle få huset til å gå rundt. Tukthuset importerte tobakksblader, men anla også en tobakksplantasje på tukthusløkken, og der ble dobøttene tømt. Selv om kvaliteten visstnok var brukbar, viste det seg vanskelig å få avsetning for den norskproduserte tobakken. Tobakksfabrikken var i produksjon til 1791, da den ble nedlagt og maskinene ble solgt. Tukthuset hadde kanskje billig arbeidskraft, men arbeidsstokken, med notoriske løsgjengere og gjenstridig ungdom, ga ikke det beste utgangspunktet. Omlag ti prosent av dem var til enhver tid sengeliggende med alvorlige sykdommer. Når man hadde trenet opp en dyktig arbeider, kunne personen plutselig bli løslatt. Tukthuset kom ikke til å bære seg økonomisk, men mottok stadig økende statstilskudd.

Byens rettersted: Galgeberg

Da Christiania ble anlagt sto det en galge der torget ble plassert. Denne galgen ble flyttet til Galgeberg, der det formodentlig siden har stått en permanent galge for byen inntil hengestraffen ble avskaffet i 1770. Galgen var ikke bare til å henge tyver i, men ble for eksempel brukt til å vanære deserterte soldater. Da tok skarpretteren seg betalt for å spikre soldatens navn til galgen. Mange henrettelser ble foretatt på selve bytorget, for eksempel brenningen av de tre kvinnene som fikk ansvaret for bybrannen i Oslo 1624, den som foranlediget flyttingen av byen.

Rasjonaliteten i valg av rettersted var slik at ved straffer der liket eller deler av liket skulle stilles ut, eller liket skulle begraves ved retterstedet, skjedde henrettelsene ved et rettersted utenfor byen. Slike rettersteder lå godt synlige ved en av byens innfartsveier, slik som Galgeberg, eller ved innseilingen til byen. Så lenge henging ble praktisert var skikken at den døde kroppen skulle henge i galgen til den falt ned av seg selv. Ellers var det også straffer der hode og hånd eller den parterte kroppen ble utstilt på høye påler kalt steiler.

Fordelen ved å henrette ved byens torg var at desto flere kunne dra nytte av det lærerike eksempelet som en henrettelse ble holdt for å være. Men ved torget var det mest praktisk med henrettelser der man ikke trengte å slepe den døde kroppen ut av byen etterpå. De som skulle halshugges med sverd kunne henrettes på torget. Grunnen var at

det hadde oppstått et skille der de som ble halshugget med sverd fikk anledning til å begraves på kirkegården uten seremoni, mens de som ble halshugget med øks ble overlatt til rakkeren (skarpretterens knekt) for begravelse ved retterstedet. Vi finner ganske mange benådninger fra øksen til sverdet, og i det minste for de etterlatte har dette fremstått som en mildere dom. I 1791 ble det bestemt at all halshugging skulle skje med øks, men det gamle skillet mellom svært vanærende og mindre vanærende henrettelse ble opprettholdt.

Byens kak (skampæl): Stortorget

I det eldste Christiania har de fleste demonstrasjoner av rett og rettferdighet skjedd på eller ved byens torg, som lå omkranset av Trefoldighetskirken, rådhuset og bøddelens bolig. Her, på det mest offentlige av steder, sto byens *kak*. I 1756 ble en ny skampæl reist på Stortorget, som da var anlagt foran Vår frelsers kirke (bygget til erstatning for Trefoldighetskirken etter bybrannen i 1686).

Kaken var en stolpe. Det gikk lenker ned fra toppen og i enden av lenkene var det håndjern. Den som skulle straffes med kakstrykning ble lenket fast og ble av skarpretteren tildelt et visst antall slag med et visst antall ris, for eksempel: seks ris med ni slag fra hvert ris. Risene var laget av bladløse bjørkegrener, og kunne oppbevares i en tønne med vann så de holdt seg friske og tunge. Hvis en tyv ble kakstrøket for alvorlig tyveri kunne han deretter brennemerkes med tyvsmerke, som oftest i pannen.

Det var stor skam forbundet med kakstrykingen og med det å håndteres av skarpretteren eller av rakkeren. Den som var blitt kakstrøket, ble for resten av livet regnet som uærlig og kunne ikke ha forhåpninger om å få noen ærlig tjeneste. Hele 1700-tallet hadde myndighetene en ambivalent holdning til skammen forbundet med de fysiske straffene. Ved inngangen til 1700-tallet ble bøddelen gjort til kongelig tjenestemann, og ved dette sosiale spranget begynte man å bruke den finere betegnelsen *skarpretter*. En lang rekke forordninger og plakater ble utstedt med budskap om at skarpretter og rakker ikke skulle hånes eller klandres for sitt nødvendige og nyttige arbeid. Men nettopp det at budskapet måtte gjentas tyder på at det ikke gikk inn. En viktig årsak har vært at myndighetene samtidig fortsatte å trekke veksler på skammen som pedagogisk prinsipp, og på den skrekken folk hadde for bøddel og rakker.[3]

[3] Krogh 2000: 328 ff

Skarpsno sorenskrivergård
Blæstad fogdegård
Kolstadmoen
En bygd: Ringsaker
Øvre Stolpestad lensmannsgård
Olsrud arresthus
Hammer Fiorden
Totens-
Fior-
den
Kjonerud amtmannsgård

Ringsaker prestegjeld ligger ved Mjøsas østbredd, nord for Hamar. Ringsaker tilhørte Nord-Hedemark Sorenskriveri og Hedemarken fogderi, under Hedemarkens amt (som også omfattet fogderiene Soløer, Oudalen og Østerdalen). Amtet sorterte igjen under Akershus stiftsamt med stiftsbyen Christiania. I hvert fogderi var det et eller to sorenskriverier, og hvert sorenskriveri betjente en håndfull tinglag. Grunnenheten i rettspleien var tinglaget. På østlandet fulgte oppdelingen i tinglag ofte grensene til prestegjeldene. Innbyggerne i tinglaget måtte betale tingholdspenger, som finansierte de årlige bygdetingene: vårting, sommerting og høstting. Tidlig på 1600-tallet ble tinglagene beordret å bygge tingstuer som egne hus der retten kunne settes, og i noen bygder ble dette også gjort. Enkelte steder ble ordningen med separat oppførte tingstuer videreført i lang tid. Vanligere var det at man leide en stue på en romslig gård med god beliggenhet. Ofte ble en stue på lensmannsgården benyttet. Det var en praktisk ordning fordi lensmannen likevel hadde rollen som vert på tinget. På Vestlandet brukte man gjerne vertshus som tingstuer.

I straffeforfølgingen var det tett samarbeid mellom fogd, sorenskriver og lensmann, det hele administrert av amtmannen. Amtmannen formulerte tiltalen. Fogden fungerte som aktor på bygdetinget, som han også ledet. Sorenskriveren var dommer og fra 1796 også forhørsdommer. Det var sorenskriveren som sto for forhørene som ble lagt til grunn for tiltalen. Lensmannen var den som undersøkte mulige forbrytelser og som foretok arrester. Det var også lensmannen som sto for alt det praktiske ved organiseringen av bygdetinget. Fra tingholdspengene sørget han for tingstuen og for kost og losji for de som skulle ha slikt underhold.

Kjonerud amtmannsgård

I amtet satt amtmannen øverst i embetskjeden og hadde det overordnede ansvaret for styre og stell, også for rettsutøvelsen. De underordnedes kommunikasjon med konge og kanselli gikk gjennom ham. Brev og søknader måtte ha påskrift av amtmannen for at de skulle tas i mot i København. Dette gjaldt også for undersottenes *supplikker*, deres bønnebrev til kongen. Søknader om benådning ble sendt som supplikker. For å ha gyldighet måtte de være ført i pennen av sorenskriveren, og for å ha noen mulighet måtte de anbefales av amtmannen. Når all kommunikasjon med sentralmakten måtte gå tjenestevei på denne måten, begrenset det antallet og omfanget av spørsmål kongen og kanselliet behøvde å ta stilling til. Det ga samtidig amtmannen en betydelig råderett over amtet. Fogden var det mulig å kritisere, men amtmannen var langt på vei hevet over de underordnedes innsigelser.

ARRESTHUSET PÅ KJONERUD.

Amtmannen hadde retten til å utnevne lagrettemennene. De var lekfolk som i tidligere tider var dommere på bygdetinget. Nå var de tingvitner og bisittere i de fleste sakene, men sorenskriverens meddommere i liv- og æressaker og i saker om odel og

eiendom. Amtmannen hadde også retten til å fastsatte tingstedene, som skulle være på de mest bekvemme stedene i tinglagene. Da måtte både reisevei og innkvartering tas i betrakting. I praksis var det gjerne fogdene som tok seg av disse praktiske spørsmålene. En av amtmannens viktige roller i rettspleien var at han fungerte som påtalemyndighet. I saker som skulle ha offentlig tiltale var det han som besluttet om tiltale skulle reises og hvordan tiltalen skulle lyde.

Verken amtmenn eller fogder ble forsynt med embetsgård. Amtmann Klaus Bendeke, som var amtmann for Hedemarken 1804-1816, hadde kjøpt Kjonerud selv. Men gåren var amtmannsgård både før og siden, og det tyder på at den egnet seg til slikt bruk. Da Bendeke tok over i 1806 lot han oppføre en ny hovedbygning. Den brant ned i 1909. Et minne fra tiden som amtmannsgård er arresthuset, som fremdeles står.

Fogdegården Blæstad i Vang

På Blæstad i Vang bodde Johannes Peter Rasmussen, fogd i Hedemarken 1806-1815. Byfogden var dommer, men det var ikke fogden på landet. De viktigste oppgavene var knyttet til rettspleien og til inndriving av skatter og avgifter, men han utførte også andre forretninger som kongen eller amtmannen påla. Fogden var ansatt som kongelig embetsmann og hadde myndighet delegert fra amtmannen.

Det ble i perioder klaget på at fogdenes skatteinndriving var hard, og at de tok seg høye og vilkårlig satte sportelavgifter (avgifter for offentlige tjenestehandlinger). Til fogdens forsvar må det sies at hvis han ikke krevde inn skattene nøyaktig kunne han selv bli anklaget for kassemangel, og i så fall måtte han dekke mellomlegget privat. Frem til 1782 var det i hovedsak sportlene fogden levde av. Sportelloven som kom dette året, ga fogdene en større komponent med fastlønn. Da ble klagene og formodentlig også misbruket sjeldnere.

Skarpsno sorenskrivergård

Sorenskriveren var dommer på bygdetinget. I liv- og æressaker og odels- og eiendomssaker dømte han sammen med fire lagrettemenn, men ellers avsa han dommen alene. Hvordan hadde sorenskriveren kommet til en så mektig posisjon? Da stillingen ble innført i 1591 var sorenskriveren nærmest å betrakte som tingets referent. Sorenskriver betyr *svoren skriver*; han har avlagt ed på å skrive rett. Dette var en tid da samfunnet og retten ble mer komplisert. Christian 4. satte som nevnt mye inn på å lage en hierarkisk domskjede med over- og underordnede instanser. Som ledd i dette ble bygdetingene i økende grad gjort økonomisk ansvarlige for dommer de avsa som ble omgjort i høyere instanser. Skriverstillingen later til å være ment som en støtte til bygdetingene for å takle disse utfordringene. Skriverstillingen skiftet raskt innhold og skriveren fikk det største juridiske og økonomiske ansvaret for dommene på bygdetinget. Bøndene kan ha satt pris på å miste den økonomiske risikoen, men samtidig mistet de en del av den lokale selvråderetten.

Før 1660 var det lensherrene som ansatte skriverne. Lensherrene var som oftest danske adelsmenn og skriverne var medlemmer av staben som ble forflyttet til de norske besittelsene. Når et len skiftet herre ble som regel også tjenestemennene skiftet ut. Ved innføringen av eneveldet ble sorenskriverne kongelige embetsmenn, og som andre embetsmenn ble de personlig utnevnt av kongen. Ordningen med sorenskrivere og byfogder som enedommere direkte underlagt kongens autoritet passet godt med det

tidlige eneveldets ideologi. Fra den allmektige Gud ble rett og myndighet speilet inn i samfunnet gjennom kongen og kongens embetsmenn til den enkelte husstandens overhode.

Skarpsno var hjemmet til Erik Gløersen, sorenskriver i Nord-Hedemark i perioden 1807-1819. Til sorenskriverens jobb hørte mye reising. Gløersen betjente de tre årlige tingene på tingstedene til Ringsaker og Nes tinglag, Furnes anneks og Skatum og Vangs fjerdinger av Vangs hovedsogn. I tillegg kom befaringer, for eksempel ved eiendomstvister. Sorenskriverens reiser fulgte en nøye oppsatt plan kalt *tingkalenderen*. Når sorenskriveren var på reise ble protokoller og lovbok oppbevart i en egen kiste. Når sorenskriveren ikke var på reise ble forretningene utført fra hans kontor. Det lå gjerne i våningshuset, men sorenskrivere har også latt oppføre frittstående kontorbygg. Det sto sorenskriveren fritt å ansette en eller flere fullmektiger, men opp til 1872 måtte han lønne dem selv.

Sorenskriverne tilhørte naturligvis embetsmannsslekter, og i disse slektene hadde stamfedrene vært innvandrede dansker. Men i årenes løp var slektene i stor grad blitt naturaliserte i Norge. Det er talende at mange sorenskrivere var innvalgt til riksforsamlingen på Eidsvoll i mai 1814. Utkastet som dannet basis for grunnloven var skrevet av sorenskriveren Chr. M. Falsen. Mannen som i november brakte forhandlingene med Karl Johan trygt i havn var sorenskriver W. F. K. Christie.[4]

Øvre Stolpestad lensmannsgård

Lensmannens oppgaver var mange. Han skulle kreve inn skatter på høsttinget. Han skulle sørge for tilsyn og vedlikehold av veiene. Han satt i fattigkommisjonen og hadde ansvaret for å utarbeide fattigmanntallet. Han hadde ansvar for å inndrive skoleavgiftene og skaffe læreren husrom. Ikke minst skulle lensmannen undersøke saker som tilhørte kongen, altså saker som var underlagt offentlig påtale. Lensmannen var en av de viktigste kontaktflatene mellom bøndene og øvrigheten. Han var involvert i de fleste betydningsfulle begivenheter i bygda. Derfor har han hatt både formell og uformell makt. Han har hatt et tillitsverv og han har vært en mann det kunne være lurt å holde seg på parti med.

Stillingen som lensmann gikk ofte i arv fra far til sønn. Rettsoppgavene var knyttet til lensmannsgården og sønnen hadde ofte i praksis fungert som lensmann en god stund før den gamle lensmannen trakk seg tilbake. De færreste kunne leve av å være lensmann ene og alene. Så langt tilbake vi kjenner har lensmannen fått stykkprisbetalt. Han har blant annet fått andel av bøtene han har inndrevet. Ikke før i 1974 gikk lensmennene over på fastlønn. Derfor kunne man ikke bli lensmann uten at man i utgangspunktet satt rimelig godt i det. For å fungere i stillingen måtte lensmannen også være en ansett mann i bygda.

Lensmannen var fogdens underordnede. I danske tekster kalles han *bondelensmann*, og det forklares at han er en slags underfogd. Institusjonens historie og virkemåte gjorde at han ikke ble en utskiftbar dansk tjenestemann. Det var fogden som innsatte og avsatte lensmenn, men han sto ikke helt fritt. Hvis fogden valgte en lensmann bygdefolket ikke hadde respekt for ville det bli vanskelig for ham å gjøre jobben. På andre halvdel av 1700-tallet åpnet man en periode for at prokuratorer, juridisk utdannede av embetsslekt, kunne bli lensmenn. Forsøket ble ingen suksess.

[4] Næss 1991: 135f

Øvre Stolpestad var gården til Ole Nielsen, gårdbruker, lensmann og et betydelig kunstnerisk talent. Han malte blant annet altertavlen i Veldre kirke.

Olsrud arresthus

Lensmennene hadde ansvar for fangetransporter. De skysset fanger gjennom landet fra lensmannsdistrikt til lensmannsdistrikt. Tinglagene hadde lenge vært pålagt å holde arrest, og lensmannsgården var et rimelig sted å ha arresten. I en forordning av 1793 ble det skjerpet inn at arrestanter på landet skulle voktes i lensmannens hus, men fortsatt skulle vakthold og kost fordeles på bøndene. På denne tiden ble det likevel vanlig at bøndene holdt et felles arresthus for hele fogderiet.

1 1809 gikk bøndene i Hedemarken fogderi, på amtmannens oppfordring, sammen om å kjøpe gården Olsrud og innrede den til arrestlokale. Fangene ble holdt i det gamle gårdshuset. Bøndene ville ikke bruke mye penger på inventar, og fogden beklaget at fangene ikke fikk mer enn en skinnfell og et laken. Han var ikke den eneste som klaget. En mann med navn Ole Hansen hadde rømt fra Olsrud arresthus der han hadde sittet siktet for tyveri. Da han igjen ble pågrepet skrev han til amtmannen og bønnfalt om ikke å bli sendt tilbake:

> Naar en inqvisit eller tiltalt bliver sat i Olsrud aræsthuus saa tager dem i fra de innsatte alle klæder som de haver inntil den bare skiorte og strømperne og naar det er vinteren saa faar de 2 gange lidet i kakelovnen om dagen som er morgen og aften og naar man skal side med en eller to baalter paa føderne og wære næsten nøgen saa er det meget haardt at lide hunger og frost. Saa er det ieg undertegnede med største ydmyghed beder til det hyie amt at ieg kunde sliepe at blive indsat i det kumfulde stæd mere fordet det er mig saa redselsfult et sted naar ieg tænker derpaa saa er ieg næsten færdig at græde, og om ikke det hyie amt kunde hjelpe mig i denne min drestige begiering saa maa ske at det kunde hielpe mig at ieg kunde faa snart en dom i den mod mig anlagte justissag.[5]

Straffesteder

Gapestokken sto på kirkebakken. Den ble brukt i kirketukten og i den offentlige delen av hustukten, for å rettlede folk som unnlot å søke kirke eller unnlot å søke tjeneste. Slik måtte for eksempel drengen Peder Knutsen stå i gapestokken utenfor Ringsaker kirke en time før og to timer etter gudstjenesten fordi han selvrådig hadde forlatt sin tjeneste.[6]

Det gamle retterstedet for Ringsaker var på Kolstadmoen. Stedet var et knutepunkt mellom trafikken på landeveiene og trafikken på Mjøsa. Kolstadmoen har også vært utendørs tingsted for Ringsaker. Det passer godt med at lensmannen lenge bodde like ved. Retterstedet var gått ut av bruk mot slutten av 1700-tallet. Da var det i praksis bare for mord folk ble henrettet, og ved mord utenfor byene var regelen at den dømte såfremt mulig skulle henrettes ved gjerningsstedet. Siste gang det skjedde i Ringsaker var i 1852. Den 25. mai dette året ble Christian Harebakken halshugget ved landeveien mellom Fangberget og Ringsaker kirke, der han hadde hugget ned en mann som skulle vitne mot ham i en tyverisak.[7]

---

[5] Henriksen 1922
[6] *Bygd og bonde* 1919
[7] Grønvold 1912

Hva er en sorenskrivergård?
I 1814 bodde de fleste sorenskrivere på en gård sentralt i sitt distrikt. Sammen med presten og det som måtte finnes av lokale prokuratorer (advokater) og proprietærer (finere gårdbrukere) tilhørte han stedets økonomiske, kulturelle og sosiale elite. Sorenskrivergårdenes interiør og eksteriør, omgangsformer og driftsformer har vært med på å spre nye skikker i landet.

Ordninger med embetsgårder for sorenskriverne har vært lansert i flere omganger. I 1634 ga Christian 4. sorenskriverne løfte om embetsgård av en viss størrelse og verdi. Gården var ment som en ekstra inntekt til skriveren, blant annet for å forebygge misbruk av embetet. Det var lensherrene som skulle stå for utdelingen. Ordningen ble i begrenset omfang gjennomført. Sorenskrivere på embeter uten embetsgård valgte ofte selv å kjøpe gård, og kongen ga dem i så fall skattelettelser. Skarpsno er en sorenskrivergård av det siste slaget.

I 1813 og i 1815 ble kirkelig jordegods utlagt til sivile embetsgårder, og i den sammenheng skulle det opprettes 41 nye sorenskrivergårder med boplikt. Nå var målet å bedre tilgjengeligheten på sorenskriverens tjenester. Mange sorenskrivere vegret seg mot å flytte. Noen eide allerede en god gård som de ønsket å fortsette å drive. Andre var bosatt i byer og ville nødig flytte på landet. De ville heller holde frem med å foreta lengre tjenestereiser. I praksis fikk de fleste som søkte om det, unntak fra boplikten. Ordningen med embetsgård er derfor aldri blitt gjennomført for alle embetene. Likevel er ordningen holdt kontinuerlig i hevd.

I dag eier staten tre sorenskrivergårder: i Volda, i Hardanger og på Stord.

DEL 2: 1800-TALLET

I løpet av 1800-tallet ble rettsutøvelsen i Norge reformert og modernisert. Ved inngangen til 1900-tallet er domstoler, politi og straffeanstalter lette å kjenne igjen sett i lys av tilsvarende institusjoner i dag. Forvandlingen skjedde ikke over natten. Rettsvesenet fra tiden under den danske kronen ble transformert ved en lang og trinnvis prosess. Her skal vi gå inn på tre av de mest dramatiske endringene: 1) Etableringen av et moderne fengselsvesen på 1840- til 1860-tallet, 2) etableringen av moderne politikorps i de tre største byene på 1850- til 1870-tallet og 3) den store endringen av rettergangsreglene i 1887 ved innføringen av det som både den gangen og i dag gjerne kalles *juryloven*.

Eidsvoll verk mai 1814

Begivenhetene på Eidsvoll verk mai 1814 er blant de best beskrevne i norgeshistorien.[8] Her er det ikke nødvendig å gå i detaljer, men la oss se på noen av de store trekkene i det som hendte.

Hvorfor var det nødvendig for lederen av det norske opprøret, prins og stattholder Christian Frederik, at Norge skulle få en grunnlov? Jean Jaques Rosseaus tanker om en uavhendelig folkesuverenitet som bindes midlertidig i en samfunnskontrakt var allerede benyttet til å begrunne både en amerikansk og en fransk revolusjon. Det passet godt i sammenhengen å hevde at stormaktenes konferanse i Kiel ikke hadde rett til å overdra et folk fra en monark til en annen. Da den rettmessige kongen ensidig sa opp kontrakten med folket, sto folket fritt til å sette opp en ny kontrakt. Møtet på Eidsvoll, der folkets representanter skrev sin nye grunnlov, var en iscenesettelse av Rosseaus tese om en uavhendelig folkesuverenitet.

Det norske opprøret sto ikke bare på folkesuverenitetstanken. Viktig for opprørets legitimitet var selvfølgelig også at det var den gamle kongens rettmessige arving som ledet an. Et kongedømme av Guds nåde og en uavhendelig folkesuverenitet er kanskje ikke helt sammenfallende prinsipper, men begge måtte til for å få på plass en brukbar politisk plattform.

Maktfordelingsprinsippet i grunnloven

Gitt at Norge måtte få en grunnlov, var det nødvendigvis slik at den måtte tuftes på en streng separering av den utøvende, den lovgivende og den dømmende makt? En viss fordeling og separering av makten måtte det være når en skulle ha en grunnlov, men hvor langt man skulle gå var et åpent spørsmål. Filosofen Montesquieu hadde beskrevet maktfordelingsprinsippet som et vern mot despotisk styre og et vilkår for innbyggernes frihet.[9] Borgerfrihet og borgersikkerhet var populære begreper blant embetsmenn og handelsmenn. Det er ikke sikkert prinsen i utgangspunktet hadde tenkt man skulle gå så langt som man endte opp med, men han var avhengig av å sikre entusiasme for den nye statsdannelsen.

Den norske grunnloven er disponert etter maktfordelingsprinsippet ved at den utøvende, den lovgivende og den dømmende makt defineres og beskrives. Deretter gis det noen bestemmelser om grunnleggende borgerfriheter og borgerrettigheter. Det står ikke mye om domstolene. Det bestemmes at det skal opprettes en norsk Høyesterett bestående av en justitiarius og seks assessorer. Ellers gjøres det ingen endringer i eneveldets domsapparat.

Eneveldet av Guds nåde var bygget på en tanke om makt: på den gudegitte autoriteten til faren og til den som står i farens sted. Makt og verdighet, retten og plikten til å styre, dømme og straffe videreføres fra ”far” til ”sønn” i hierarkiske kommandolinjer. De enkelte ”husstandene” fikk være nokså autonome. Staten ble styrt som ”hus i huset”. Den enkelte festning / skole / menighet etc. var å betrakte som en egen husstand, underlagt den enkelte befalingsmanns / rektors / sogneprests etc. autoritet. I

[8] Se Fure 1989

[9] Montesquieu 1998 (1757): 167 ff

hjemmet, som jo var utgangspunktet for den analogiske tenkemåten, er det farens plikt å styre og straffe.

Eneveldet var ikke helt fremmed for tanker om maktfordeling. Fra midten av 1700-tallet hadde kongen avstått fra å blande seg i Høyesteretts virksomhet. Domstolene fikk langt på vei fremstå som et autonomt system, selv om det aldri var tvil om at de var kongens domstoler. Å gi domstolene en viss integritet var så sin sak, men å skille den lovgivende myndigheten fra kongemakten var uforenlig med et eneveldig styre. Da Christian Frederik i 1839 ble konge av Danmark (med kongenavnet Christian 8. (1839-1848)) viste han da heller ingen interesse for å gi Danmark noen nasjonalforsamling eller grunnlov.

Maktfordelingsprinsippet i samfunnet

Den norske grunnloven knesatte et skille mellom utøvende, lovgivende og dømmende makt, men det var ikke gitt hvilke følger dette skillet skulle få i praksis.

En ting er å lage et slikt skille helt på toppen av samfunnet, i styret av staten. Men hva med resten av samfunnsbygningen? Kombinasjoner av dømmende og utøvende makt var og ble også ansett som naturlig. Tukthusene og tukthusretten setter spenningene på spissen. Her kunne samfunnets laverestående dømmes til flerårig innesperring under helsetruende forhold, og dommene kunne ikke appelleres i det ordinære rettssystemet. Eventuell appell gikk til amtmannen. Dommen ble altså behandlet som et forvaltningsvedtak under den utøvende maktens myndighetsområde. Dette viser hvordan tukthuset var plassert et sted mellom straff og refsing, som en form for hustukt i stor skala. Retten og plikten til å refse husstandens medlemmer ble forstått som noe annet enn straff, som tiltak for å forebygge virkelig synd som ville føre til virkelig dom og straff. Hvordan privat og offentlig refsing ikke var strengt atskilt, kan illustreres ved at det langt inn på 1800-tallet var anledning for husstandens overhode til å ta ulydige tjenere med på politistasjonen og få dem refset der hvis han eller hun ikke var fysisk skikket til å slå de underordnede selv.

Kunne den utøvende maktens embetsmenn og tjenestemenn fremdeles ha domsmyndighet etter innføringen av grunnloven? Kunne skillet mellom refsing og straff, og husfarens rett til å slå underordnede uten dom, fortsatt stå ved lag? Skulle grunnlovens friheter først og fremst gjelde for eiendomsbesittende menn? De fleste Eidsvollsmenn ville nok svare *ja* på disse spørsmålene, men mange av de politiske slagene i Norge på 1800-tallet hadde form av definisjonskamper om hvordan maktfordelingsprinsippet og prinsippet om folkesuverenitet i grunnloven skulle forstås.

Prosessene vi skal se på nå er prosessene der staten ble en rettsstat av et slag som vår tids mennesker kan kjenne seg igjen i, der politimesteren ikke samtidig er dommer, der dommeren ikke samtidig er etterforsker og der alle som soner i fengsel skal ha like vilkår.

Justis- og politidepartementet
Maktfordelingsprinsippet i grunnloven av 1814 forutsetter en lovgivende, beskattende og bevilgende myndighet (Stortinget), en utøvende myndighet (kongen) og en dømmende myndighet, uavhengig av disse to. Grunnloven nevner de viktigste funksjoner som er lagt til kongen: kirkeforvaltningen, innkreving av skatter og avgifter, bestyrelse av statens eiendommer, rett til å benåde forbrytere etter at dom er avsagt og den øverste kommandomyndighet over landets forsvarsstyrker, utnevne og avskjedige embetsmenn, dvs. kongen ble tillagt myndighet over all statlig virksomhet som ikke var lagt til Stortinget eller domstolene. Kongen var pliktig til å høre på de råd han fikk av sine statsråder, men han kunne utøve sin myndighet personlig uavhengig av disse. Gradvis ble myndighet overført fra kongen til hans politiske rådgivere, dvs. regjeringen (statsråder som igjen har sine departementer). Norge bygget slik opp sin statsadministrasjon. Med opprettelsen av departementene følger en tydeliggjøring av de oppgavene staten har. Det er fra departementsopprettelsene vi kan bruke begrepet samfunnssektor.

I 1818 fikk vi de tre første rent norske departementene: Finans-, Justis- og Kirke- og undervisningsdepartementet. I 1905 hadde Norge ni departement. I 1818 hadde Justisdepartementet sju ansatte. Justissektoren er det faglige, administrative og økonomiske samfunnsområdet som hører under Justisdepartementet. Tiltagende faglig spesialisering medførte at Justisdepartementet etter hvert ble inndelt i flere avdelinger og kontorer. I 1831 ble strafferettspleien og fengselsvesenet utskilt til eget kriminalkontor. I 1855 ble det skilt ut et kontor som i hovedsak skulle arbeide med utviklingen av lovverket. Det ble gjort for å møte utfordringene fra tre store lovarbeider som sto på trappene: for prosesslovgivningen, kredittlovgivningen og fengselslovgivningen. Dette kontoret ble i 1885 til et rent lovkontor, og i 1899 ble det omdefinert til departementets lovavdeling. Fengselsloven av 1857 ga staten ansvaret for tilsynet med de 56 distriktsfengslene. Ved Justisdepartementet opplevde man at det ikke var kapasitet til å skjøtte oppgaven på en forsvarlig måte uten en utvidelse. I 1875 ble det etablert et eget fengselskontor.

Omsorg- og tilsynsarbeidet for kriminelle utenfor anstaltene er et eksempel på statens vekst i justissektoren. Dette arbeidet ble lenge utført av private vernelag. Opphavet til vernelagene lå i Foreningen til forsorg for løslatte straffarbeidsfanger, som ble stiftet i Christiania i 1849. Vernelagene fikk etter hvert betydelig statsstøtte. I 1980 ble virksomheten gjort statlig med en sentral ledelse i Justisdepartementet. Ved denne anledningen endret Fengselsstyret navn til Kriminalomsorgsavdelingen.

Justisdepartementet åpnet et politikontor i 1918. Politiet ble statlig i 1936.

Ved utbruddet av 2. verdenskrig var det 84 ansatte i Justis- og politidepartementet. Umiddelbart etter krigen steg antallet til 130. En så høy bemanning var nødvendig for å gjennomføre rettsoppgjøret etter krigen. I 1971 var antallet nede i 117 personer. Det steg til over 437 i 1999. Justisdepartementet var nå landets nest største departement; bare Utenriksdepartementet hadde flere journalførte saker pr. år.

De fleste andre departementer hadde plassert den operative ledelsen av underliggende organer utenfor departementene, blant annet ved å opprette underliggende direktorater. Denne kursen slo også Justis- og politidepartementet inn på, og på begynnelsen av 2000-tallet gjennomgikk departementet en kraftig slanking: Politidirektoratet, Direktoratet for samfunnssikkerhet og beredskap, Domstolsadministrasjonen, Kriminalomsorgens sentrale forvaltning og kriminalomsorgens regionadministrasjon. Samtidig ble en del ansvarsområder overført til andre sektorer. Antall ansatte kom ned i 298 og departementet fikk tydeligere frem sin rolle som sekretariat for politisk ledelse.

FENGSELSREFORMER

Christiania Botsfengsel

På Åkeberg utenfor Christiania troner i 1851 det nyåpnede Botsfengslet som et monument over en modernisert strafferettspleie. Slaveri, tukthus og rådhusarrest ligger i byen eller tett på byen. Botsfengslet ligger fritt på en høyde innrammet av et stort, symmetrisk parkanlegg. Nye hospitaler og fengsler ble på denne tiden plassert avsidesliggende for å hindre smitte fra de innsatte til samfunnet rundt, men også for å fjerne de innsatte fra miljøet som hadde skadet dem. I vitenskapens ånd var isoleringen av tilfellene noe av det som måtte til for å forstå dem og for å ha mulighet til å endre dem. I tillegg var ventilasjon og luftsirkulasjon viktige elementer i tidens tanker om hygiene. En rådende sykdomsforklaring var at usunne dunster (*miasmer*) som spredde seg fra råtnende materier kunne gi opphav til sykdom. Derfor var en fri beliggenhet og gode planer for gjennomluftning med i prosjekteringen ved slike anlegg. Men selv om fengselet lå utenfor byen var det ikke meningen at det skulle være usynlig. Botsfengslet ga et massivt inntrykk, som en ruvende middelalderborg. Det var i tråd med et prinsipp som ble hevdet av flere straffereformatorer. Straffene skulle ha en skremmende utside, for å virke avskrekkende, men innholdet skulle ikke være mer grusomt enn nødvendig.

Dette er et spesialisert fengsel. Ikke bare er anlegget ene og alene et fengsel, i motsetning til både festningsslaveriene og tukthusene. Det er et fengsel for menn mellom 18 og 30 år som soner dommer av størrelsesorden seks måneder til seks år. Når vi går inn i bygget vil vi finne mye nytt. Men først litt om bakgrunnen for at det ble reist.

Ny kriminallov

En revisjon av straffene og av straffelovene var en het sak i den nye norske staten. I grunnloven står det at en ny lovbok skulle vedtas på det første eller på det andre ordinære Stortinget, mens de gamle lovene midlertidig skulle fortsette å gjelde. Så hurtig gikk reformen av lovene ikke, men i 1815 ble det vedtatt straffebestemmelser som viste noe av retningen i strafferettspleien. Den sivile dødsstraffen skulle for alle tilfeller være halshugging med øks, og tilleggspinsler eller partering skulle ikke tildømmes. Brennmerking av tyver skulle ikke lenger skje. Mens domstolene ventet på en revisjon av straffeloven fortsatte man å dømme etter gamle lover samtidig som Høyesterett i stort omfang benådet de hardest dømte til tidsbegrensede frihetsstraffer. En økt bruk av fengselsstraff var tendensen i Norge så vel som i resten av Europa. Arbeidet med å reformere straffeloven og arbeidet med å reformere fengslene måtte derfor gå side om side.

Kriminalloven av 1842 var et markert og godt forberedt brudd med Christian 5.s *Norske lov* av 1687. De prinsipielle forskjellene i *hva som bør straffes, hvordan det bør straffes* og *hvorfor det bør straffes* henger sammen med et endret syn på hvor lovene kommer fra. I *Norske lov* var lovene i siste instans gitt av Gud og delen som handlet *om*

misgjerninger var disponert etter de ti bud. Majestetsfornærmelse, forræderi og ulydighet var hovedforbrytelsen, som andre forbrytelser kunne betraktes som avskygninger av.

Da kriminallovskommisjonen i 1835 presenterte hvordan den nye kriminalloven var bygget opp og diskuterte hva som var gyldige grunner til å straffe, trakk de frem *borgersikkerheten* som det sentrale premisset. Statens rett til å straffe utledes av forpliktelsen til å verne borgerne mot rettsbrudd. Hvis man i tillegg kan forbedre forbryteren, er det et sekundært motiv for å straffe. Men det å verne moralen skulle ikke i seg selv være grunnlaget for straff. Å forebygge lovbrudd ved å avskrekke mulige lovbrytere var straffenes primære hensikt.

I kriminalloven er eiendomsforbrytelser og tyveri hovedforbrytelser som andre forbrytelser betraktes i lys av. Handlinger som ikke innebærer direkte krenkelser av andres integritet eller eiendom skulle i minst mulig grad kriminaliseres. Kriminallovens avskrekkingsteori hevder at straffer er mest avskrekkende hvis de kommer hurtig og med nødvendighet. Hvis loven setter så harde straffer at de i praksis ofte unnvikes eller de dømte benådes, motvirkes den psykologiske virkningen man ønsker å oppnå: at folk oppfatter straffen som en uunngåelig og nødvendig følge av lovbruddet.

For mange forbrytelser ble straffene redusert. Ved annen gangs simpelt tyveri var reaksjonen tidligere tre til fem års straffearbeide, og livstid ved tredje gangs gjentakelse. I kriminalloven var maksimumsstraffen tre års straffearbeide. Grovt tyveri måtte før straffes med livsvarig slaveri (for menn) eller tukthus (for kvinner). Nå ble strafferammen satt fra tre måneder til ni år. Flere sedelighetsforbrytelser skulle tidligere rammes med dødsstraff (selv om benådninger til straffearbeid var blitt normen). Nå ble den høyeste straffen ved de fleste tilfeller satt til straffearbeid i tre år. Unntakene var voldtekt og blodskam i rett nedadgående linje, hvor straffen var livstid eller straffearbeid i ni til tolv år.

Kriminallovens forfattere mente pisking ikke virket avskrekkende på de lavere befolkningslag, fordi straffen ble så hurtig overstått. De diskuterte om det var nødvendig å opprettholde dødsstraffen, og kom til at den var hensiktsmessig så lenge den var reservert for mord og de alvorligste statsforbrytelsene. Dødsstraffen var hensiktsmessig fordi den var avskrekkende. Blant straffene som kriminalloven ikke videreførte var hele spekteret av offentlige vanærelser, fra ganske enkelt *at have æren forbrudt*, til de mer spesialiserte utgavene som *at bære fiddelen* (= to til sammen feleformede trestykker som sluttes om hals og begge håndledd) *at bære spansk kappe* (= en tønne uten bunn som låses fast om halsen) *at hensettes i gabestokk* og *kagstrykning*.

Det var kun fire former for straff i kriminalloven: dødsstraff, straffearbeid, fengsel og bøter. Straffearbeid ble tildelt i fem grader etter straffelengden: 1. grad var livstid, 5. grad var straffearbeid i fra tre måneder til tre år. Fengsel skulle sones utenfor straffearbeidsanstaltene og kunne idømmes for tidsrom fra 16 til 240 dager og i tre grader av strenghet: fengsel på vann og brød, fengsel med vanlig fengselskost og straffearrest. Den siste fengselsformen, *straffearrest*, var forbeholdt statens borgere. Den var noe friere og var tenkt å være mindre skjemmende.

Fengselsreformer

I 1818 fikk Christiania besøk av to medlemmer av Londons Fengselsselskap som var på studiereise for å undersøke fengsler i ulike land. Året etter ble Christianias stadsfysikus Frederik Holst sendt på en tilsvarende studiereise. Nybygde fengsler i England vakte hans

begeistring. Ved hjemkomsten skrev han avhandlingen *Betragtninger over de nyere britiske fængsler, især med hensyn til nødvendigheden af en forbedring i fangepleien i Norge* (1823). Der skildrer han hvordan engelske fengsler ved arkitekturens hjelp har rendyrket prinsippene *inspeksjon* og *klassifikasjon*. Inspeksjon er å holde et vedvarende og nøyaktig oppsyn med fangene. Klassifikasjon er å avsondre fangene etter for eksempel kjønn alder, grad av forbrytelse og stadium i soningen. Når man i tillegg har et fengselsreglement som gjennomfører streng disiplin, har man klart å skape fengsler som ikke bare straffer, men som også forbedrer fangene, hevder Holst. Han konkluderer med at den arkitekturen som er best egnet til å ivareta disse hensynene er den såkalte stråleformen, fengsler som består av en rekke fløyer som går ut fra et sentraltårn.[10]

Straffeanstaltkommisjonen av 1837

Arbeidet med en ny straffelov tok tid. Et ferdig utkast, der fengsel var den bærende straffeformen, forelå i 1835. Enda skulle det drøye til 1842 før den nye loven kunne tre i kraft, mye fordi den møtte motstand i toneangivende kretser i Sverige. Men utkastet til straffelov må ha satt trykk på fengselsspørsmålet, og i 1836 ba Stortinget regjeringen om en kommisjon til å foreslå en forbedring av fengslene i Norge. Denne *straffeanstaltkommisjonen* ble nedsatt i 1837.

Kommisjonen mente feilene ved de eksisterende slaveriene og tukthusene på den ene side var at de ikke var strenge nok og derfor heller ikke avskrekkende nok. Fangene fikk i for stort omfang omgås hverandre og samfunnet utenfor. De fikk nyte tobakk, alkohol og god mat i den grad de kunne betale. For en fattig arbeider skiller ikke fengselslivet seg nok fra livet utenfor murene til å være avskrekkende. På den annen side var problemet at fangene ikke ble mindre kriminelle av å sitte i fengsel, snarere tvert imot. Kontakten med andre fanger gjorde at forbryterondet smittet over og forsterket seg. Løsningen i begge henseender var fengsel med eneceller, streng disiplinering av tiden og fengselskost. Fengsel på enecelle ble betraktet som en så mye hardere straff at straffetiden kunne settes ned med 1/3. En dom på seks år skulle således sones med fire år, og dette skulle være maksimumsstraffen for soning på enecelle. Håpet om at enecelle kunne forbedre fangene ble også båret av en religiøs forventning om at fangene i mangel på annet selskap ville vende blikket innover i sjelen og finne Gud. Enda et argument var at en streng separering av fangene ville gjøre at de ikke ble kjent med hverandre, og da ville det være lettere å begynne et liv som lovlydig borger etter endt soning.

Kommisjonen var ikke i tvil om at eneceller var veien å gå for å oppnå avskrekking og rehabilitering, men spørsmålet var hvor langt man skulle gå i å separere fangene. Både i kommisjonens rapport og i avis-og stortingsdebatter som fulgte fikk spørsmålet form av en diskusjon om man skulle gå inn for *Philadelphiasystemet*, som foreskrev både enecelle om natten og arbeid på enecelle om dagen, eller *Auburnsystemet*, der fangene sov på eneceller, men jobbet på fellesrom om dagen under streng taushet. Kommisjonens innstilling var at Auburnsystemet ga for mye kontakt mellom fangene. Det var også betenkelig at vokterne måtte slå fangene ganske mye for å få dem til å overholde tausheten. Kommisjonen gikk inn for at det i løpet av en 20 års periode skulle bygges 7 botsfengsler for til sammen 2110 fanger etter Philadelphiasystemet, mens de eksisterende slaveriene og tukthusene skulle legges ned.

[10] Schaanning 2007: 67 ff

De kraftigste innvendingene mot denne konklusjonen var at reformen var for dyr og at straffen på enecelle snarere enn å rehabilitere fangene ville bryte dem ned mentalt. Stortinget ga i 1842 sin tilslutning til straffeanstaltkommisjonens innstilling, men i den formen at man først skulle bygge det minste fengselet kommisjonen hadde prosjektert og høste erfaringer fra dette anlegget før flere og større fengsler skulle bygges.

Loven om botsfengsel av 1848

Ved det påfølgende Stortinget la reformens hardeste kritiker, stortingsmann, statsrevisor og avismann Ludvig Kristensen Daa, frem forslag om å reversere planene, og det ble nedsatt en stortingskomité til å granske saken. Flertallet i komiteen gikk inn for å stanse byggingen. Men Stortinget ville ikke gjøre noen helomvending. Når loven om Botfengsel ble vedtatt i 1848 var den likevel en strategisk retrett. Den ble ikke utformet som en lov for omlegging av fengselssystemet, som straffeanstaltkommisjonen hadde sett for seg, men som en lov for opprettelsen av ett enkelt prøvefengsel. Den strenge isolasjonen av fangene ble også lempet litt på. De skulle få lese og arbeide fra de kom til fengselet. De skulle ikke påføres hette når de føres gjennom fengselet til eller fra luftegård eller sykestue.

Loven om botsfengsel åpnet for en mer utstrakt bruk av eneceller ved eksisterende slaverier og tukthus, men dette kom mer som en justering enn som en omlegging av institusjonene. Et opphold på enecelle ble tenkt som en velkomst til nye fanger. Opplegget minner om den ordningen tukthusene brukte å ha, ved at nye lemmer ble ønsket velkommen med en dyktig omgang pryl.

Det nye fengselet

Arkitekt Christian Grosh, som satt i straffeanstaltkommisjonen, hadde tegnet utkast til nye botsfengsler med utgangspunkt i Pentonvillefengselet utenfor London. Det engelske fengslet fra 1842 ble bygget mens den norske kommisjonen gjorde sitt arbeid, og ble det mest berømte europeiske forbildet for fengsler etter Philadelphiasystemet. Når det første norske botsfengslet skulle oppføres satt Grosh i byggekomitéen, men den arkitektoniske utførelsen ble overlatt til den yngre Heinrich Ernst Schirmer. Blant Schirmers bidrag var at han ga fronten en tung romantisk utforming. Inngangen til fengselet gikk mellom to brede tårn i upusset teglstein med rundbuede vinduer, strebepilarer og lombardiske bånd. Bak frontbygningen plasserte han er høyere tårn, som visstnok virket truende. Fra hovedinngangen med portnerbolig gikk man inn i fengselet gjennom en innebygget passasje. Selve fengselet var en treetasjers steinbygning. Ut fra et sentraltårn skar tre fløyer ut i stjerneform. (En fjerde *verkstedsfløy* ble oppført i 1937.) I korridorene i de tre fløyene var det ikke gulv i 2. og 3. etasje, men gallerier av metall var montert på veggene. Fra et punkt i sentraltårnet var det derfor mulig å overvåke hele fengselet, bortsett fra livet inne på cellene.

Hver celle var på 25 kubikkmeter. Den hadde et lite bord, en krakk og en hylle. På hyllen sto *Det nye testamentet*, *Wexels salmebok*, *Hofackers kristelige betraktninger*, *Wexels bibelhistorie* og *Luthers lille katekisme*. Cellene hadde innlagt vann og kloakk. Fengselet var opplyst med gass og hadde sentral oppvarming ved hjelp av varmtvannsledninger. På vinteren kunne temperaturen likevel gå ned mot 7-8 grader, og fangene klaget over at fengselsklærne var for tynne. Fangene sov i hengekøyer, som skulle ryddes bort om dagen. Da skulle de arbeide på cellene. Den første tiden var de

fleste beskjeftiget med strømpestrikking, veving og skoproduksjon.[11] I cellen var det en klokkestreng som var festet til et nummerskilt på utsiden. Nummerskiltet sprang frem hvis noen dro i snoren. Da begynte samtidig en klokke å ringe i sentraltårnet. For å sørge for at betjentene ble på sin post var det montert et slags ur i sentraltårnet, som stoppet opp hvis ikke vakten aktiverte det ved bestemte intervaller. Hvis uret stoppet hadde vakten noe å forklare.[12]

Første evaluering

Straffeanstaltkommisjonen hadde spådd Philadelphiasystemets snarlige seiersgang gjennom Europa, men den inntraff ikke. I Pentonvillefengselet ble etter noen år straffetiden halvert og isolasjonen lempet på for at fangene skulle ta mindre skade av oppholdet. Nye engelske fengsler forlot prinsippet med enecelle om dagen.

Den første direktøren for Botsfengslet, Paul H. Norum hadde gått til stillingen som tilhenger av Philadelphiasystemet. Da han forlot stillingen ba departementet ham avgi en *Beretning og betenkning angående strafarbeidsvesenet i Norge*,[13] som utkom i 1860. Denne oppsummeringen etter sju års drift var ikke noen suksesshistorie. Menn på 18 til 30 år var valgt som klientell fordi man trodde de hadde best sjanser både til å forbedres og til å tåle oppholdet. Statistikken var nedslående. Botsfengslet hadde litt lavere tilbakefallsprosent enn tukthuset og slaveriet i Christiania, men det kunne komme av at fengselet hadde flere førstegangsforbrytere. Tukthuset i Trondheim hadde lavere tilbakefall enn Botsfengslet. Ca. 9 % av fangene måtte overføres til de gamle anstaltene fordi de ikke tålte botsfengselstraffen. Blant de øvrige var nervøse plager og mentale lidelser vanligere enn på slaveri og tukthus. Straffeanstaltkommisjonen hadde regnet med at isolasjonen ville føre til at arbeidet ble opplevd som en befrielse, men mange av fangene ble apatiske og lite arbeidsdyktige. I rapporten skriver Norum at *bare* ensomhet ikke fører til moralsk forbedring, men til en svekkelse av åndelig energi og legemlig kraft.[14]

Norums rapport har vært et sterkt bidrag til at man valgte å ikke legge ned de eksisterende straffeanstaltene, men å modifisere dem. På dette stadiet var luften gått ut av Philadelphiaballongen. Det var ikke aktuelt å bygge seks botsfengsler til. Men det forsøket som var satt i gang ved Botsfengslet i Christiania ble ikke dermed avviklet. Det holdt frem med å være et hardt cellefengsel.

---

[11] Lunde 1979: 102
[12] Schaanning 2007: 132
[13] Lunde 1979: 129 ff
[14] Lunde 1979: 146

Slaverier og tukthus på 1800-tallet

Statistikken for antall fanger på straffeanstaltene på 1800-tallet viser følgende hovedmønster:[15] Fra 1814 til 1840 er fangetallet jevnt stigende, fra ca. 440 fanger til ca 1850 fanger. Hele 1840-tallet holder fangetallet seg omtrent på dette nivået. Toppen ble nådd i 1843 med 1979 fanger. Siden synker fangetallet jevnt til ca. 700 fanger i 1890. Resten av 1890-tallet svinger antallet fanger mellom ytterpunktene 608 og 721.

Kurven med jevn økning til midten av århundret kan forklares med befolkningsveksten, særlig blant de fattigste. Hvordan den avtagende tendensen kan forklares er ikke gitt. Man kan lete etter forklaringer både i rettshistorien og i sosialhistorien. Stigningen i antallet straffanger frem mot ca. 1840 presset kapasiteten til tukthusene og slaveriene, og førte til nybygg og utvidelser.

Nytt slaveri i Trondheim[16]

Slaveriet hadde tidligere ligget ved skansevakten ved byens hovedport. Da skansen ble revet, ble slavene overført til lokaler i tukthusets bygningskompleks. I Trondheim ble det bygget et nytt hus for slaveriet, som åpnet for bruk i 1835/37. Det nye bygget, som ble tegnet av arkitekt Ole Petter Riis Høeg, hadde tatt opp i seg tidens tanker om fengselsarkitektur. Kravet om enkel og ryddig inspeksjon ble ivaretatt ved at vakten ble plassert i et rom som var ovalt i husets lengderetning, midt i huset. Gulvet i vaktrommet lå en meter over resten av grunnplanet. Fangenes sove/oppholdsrom lå i hvert av husets hjørner, fire i hver etasje, med buet vegg inn mot vaktrommet. Gjennom kikkhull i veggene kunne fangene observeres. I hvert fangerom var det montert et toalett og kloakken ble ledet ut av bygget. Det nye slaveriet ble bygget til tross for at Trondheim ikke lenger var noen festningsby. Det var derfor ikke aktuelt for slavene å gjøre festningsarbeid. Som i Christiania ble de leiet ut til arbeid i byen.

Akershusslaveriet vokser

Belegget på Akershus nådde toppen i 1842, med 530 slaver, ca. 1/3 av antallet straffearbeidere i hele landet. Lokalene som ble tatt i bruk for å utvide slaveriet, lå alle i hovedgaten på festningsanlegget. Mens slaveriet flyttet inn, flyttet det militære ut til nyoppførte bygg på Hovedtangen.

I 1835 ble fengselsområdet innesperret med et ti fot høyt jerngitter og en ny vei ble anlagt utenom fengselsområdet. Den gamle avsperrede veien gjorde nå tjeneste som luftegård. Slik ble kontakten mellom slavene og verden utenfor redusert. Andre tiltak virket i samme retning, og i retning av at fangene fikk mindre innflytelse over egen tilværelse. I 1822 mistet fangene anledningen til fritt å selge produkter de laget på fritiden. Det ble åpnet en arbeidsanstalt der fangene kunne fremstille bestemte produkter som ble solgt fra fengselets utsalgsbod. Den største overgangen til moderne fengselsdisiplin kom i 1844. Fangene skulle ikke lenger få betalt for arbeidet og bruke pengene til å handle mat. Straffeanstaltkommisjonen hadde gått inn for at maten skulle være en del av straffen. Maten skulle tilfredstille fangens fysiske behov, men den skulle

[15] Statistikken i det følgende er hentet fra *Meddelelser om det norske fængselsvesen i det 19de aarhundrede* (Aschehough 1904), og angir antall fanger på anstalten ved årets utgang.
[16] Grankvist 2003: 63ff

være uten sanslig nytelse. Smakstilsetninger eller krydder skulle ikke benyttes og næringsmidlenes naturlige velsmak skulle ikke være fremtredende. Brennevin, vin, øl og tobakk måtte forbys.[17] Da det nye regimet skulle innføres ble det fangeopprør på Akershus. Flere hundre fanger stormet ut av fengselsbygningene bevæpnet med jernstenger. Den standhaftige plassmajor Christian Glad sperret utveien med trukket sabel og trusselen om at fangene skulle beskytes med kanoner drev dem tilbake til fengselet. Skrekken for at 500 rasende slaver skulle storme ut i byen bredte seg i Christiania. "Gi dem skråtobakk!" skrev Wergeland fra sitt dødsleie. Men det nye matregimet ble stående. Det gamle systemet hadde medført at mer kjøpesterke slaver var godt forsynt med kaker og andre godsaker, mens svake og syke hadde det magert. Fra nå av var det likt for alle.[18]

Styrt sanering

Fra 1840-tallet til 1885, mens fangetallene var synkende, ble de fleste av slaveriene og tukthusene lagt ned. Justisdepartementet opprettet et ekspedisjonssjefembete for fengselsvesenet i 1875. Vedkommende ble sjef for *fengselsstyret* og fikk overoppsyn med fengslene i riket. Herfra ble avviklingen administrert. Av tukthusene ble de i Christiansand (1876) og Bergen (1885) lagt ned. I 1877 ble straffegjennomføring på tukthus og slaverier sidestilt. Samtidig ble slaveriene i Trondheim og Bergen lagt ned. Av slaveriene sto Akershus alene igjen. Fangejernene var fjernet i 1872. Da Justisdepartementet i 1885 besluttet at de tre gjenværende institusjonene offisielt skulle døpes om til *straffeanstalter* kom det som kronen på en lang transformasjon fra slaverier og tukthus til fengsler. Akershus straffeanstalt (tidligere Akershus slaveri) tok inn menn fra Øst- og Sørlandet. Trondheim straffeanstalt (tidligere Trondheim tukthus) tok inn menn fra Vestlandet og Nordland. Botsfengslet tok inn menn i alderen 18-50 år dømt til inntil tre års straffearbeid (dog ikke menn over 25 år som tidligere hadde sonet i Botsfengslet). Straffeanstalt for kvinner (tidligere Christiania tukthus) tok inn kvinner fra hele landet.

[17] Lunde 1979: 49, 58f
[18] Ustvedt 1999: 86ff

SLAVERIET I TRONDHEIM ble nedlagt i 1877. Bygningen ble fra 1895 tatt i bruk som kriminalasyl. Anstalten skulle avlaste både fengslene og asylene. Den skulle ta inn sinnssyke forbrytere og forbryterske sinnssyke. Bestyreren skulle være en lege, men anstalten ble drevet som en del av fengselsvesenet. Beslutninger om innskrivning og utskriving skulle fattes i Justisdepartementet. Alle de syke skulle daglig besøkes av bestyreren. De skulle settes i arbeid i den grad han fant de ville ha godt av det og de skulle gis den frihet han fant tilrådelig. Kriminalasylet ble nedlagt i 1961 og pasientene ble overført til Reitgjerdet. I dag har Norsk rettsmuseum tilhold i bygningen.

TUKTHUSET I TRONDHEIM er den bygningen i Norge som har den lengste historien som fengselsanlegg: fra 1733 til 1971. Bygningsmassen ble etter hvert omfattende og ga også lokaler til annet enn fengsel, for eksempel til kursted for syfilissmittede fra 1737 til 1850. I 1921 ble den gamle tukthuskirken ominnredet til rettssal for Frostating lagmannsrett. I 1971 ble det bygget et nytt politihus på tukthusets tomt, og i den forbindelse ble mye av tukthusets bygningsmasse revet.

Hvordan endte de tre gamle straffeanstaltene?
Tukthuset i Trondheim var det eldste av de norske tukthusene. Det ble først opprettet i 1636 som en anstalt bare for byen. Hovedbygningen som fremdeles står, ble reist i 1733, som tukthus for hele stiftet. Institusjonen var på sitt største i 1848 med 260 fanger. Tukthusets bygninger var i bruk som fengsel til 1971. Da ble fangene flyttet til et nytt *Kretsfengsel for Nordafjelske fengselsdistrikt*.

Tukthuset i Christiania ble bygget kraftig ut på midten av 1800-tallet. På 1860-tallet ble plankegjerdet som omsluttet tukthustomten erstattet med en ringmur av stein. (Det er den som er bevart blant annet i resepsjonen til Sentrum politistasjon.) Institusjonen var på sitt største i 1870 med 499 innsatte: 203 kvinner og 296 menn. Hele tukthuskomplekset ble i 1936 solgt for nedrivning. Tomtene var verdifulle, for de lå sentralt i hovedstaden. Her ble det reist moderne forretningslokaler. For *Landsfengsel og Tvangsarbeidshus for kvinner*, som hadde hatt tilhold i lokalene, begynte man å bygge en ny anstalt på Ila i Bærum.

Akershus festning ble i 1940 hovedkvarter for Wehrmacht, den tyske hæren, og fengselsanlegget ble hovedfengselet for Wehrmacht i Norge. Fangene som satt der ble sannsynligvis sluppet fri eller flyttet. (Man vet ikke sikkert, for arkivene ble brent i 1945.) Dødsdømte fanger ble ofte plassert på Akershus når de skulle skytes på festningsområdet. Mange tyske soldater ble også holdt her. Etter krigen ble Akershus et av de viktigste interneringsstedene for landssvikere og tyske krigsforbrytere. Retterstedet ble brukt til å eksekvere de fleste av dødsdommene i rettsoppgjøret. I 1950 ble de siste som fremdeles sonet landssvikerdommer på Akershus overført til andre steder, og fengselet på Akershus var dermed nedlagt.

Distriktsfengslene

En del av årsaken til at så mange tukthus og slaverier kunne legges ned på andre halvdel av 1800-tallet var kriminalloven av 1842. Virkninger fra den nye kriminalloven satte inn i flere omganger, først ved at antallet forbrytelser som førte til straffearbeid ble redusert. Dernest ved at det ble bygget en rekke mindre distriktsfengsler der de kortere fengselsstraffene kunne sones. Fangetallet ble også redusert ved revisjonen av kriminalloven i 1874, da Stortinget (med knapp margin) vedtok at tyverier av ubetydelig verdi kunne straffes med bøter. Tidligere hadde slike tyverier ved gjentakelse ledet til straffearbeid.

Fengselsloven av 1857
Kriminalloven av 1842 stilte krav til fengselsforholdene i riket. Ulike fangegrupper skulle holdes atskilt. Det skulle skilles mellom borgere og den gemene hop, mellom menn og kvinner og mellom varetektsfengslede og straffedømte. Fengslene skulle være innrettet slik at de ikke var farlige for fangenes helbred. Og ikke minst: det skulle finnes fengsler for de som ble dømt til fengselsstraff.

Allerede i 1832 hadde Justisdepartementet satt i gang undersøkelser av forholdene ved arresthusene og av behovene for nybygg, men det tok tid før en plan tok form. I 1854

ble en kommisjon nedsatt for å utrede spørsmålene. Den konkluderte i 1856 med at de eksisterende arresthusene ikke hadde noen fremtid. Det burde satses på landsdekkende nybygging. Man sluttet seg til straffeanstaltkommisjonens uttalelse fra 1841 om at en reform av det lokale fengselsvesenet burde bygge på enecelleprinsippet for så vel straffanger som varetektsfanger. Da var det også uproblematisk å oppføre straffe- og varetektsceller i de samme bygningene. Som prinsipp for utbyggingen foreslo kommisjonen at hvert amt og hver bykommune skulle utgjøre et fengselsdistrikt, med plikt til å bygge distriktsfengsler til eget behov.

Proposisjonen til fengselslov ble fremmet for Stortinget og vedtatt i 1857. Arkitektene Heinrich Ernst Schirmer og Friedrich Wilhelm von Hanno ble engasjert til å utarbeide tegninger for de nye fengslene. Det ble laget typetegninger for bygg i ulike størrelser, fra *fengsel for 8 fanger* til *fengsel for 40 fanger*. Alle byggene inneholder de tre funksjonene cellefengsel, rettslokale og familiebolig for justisvaktmester, hvilket var nedfelt i loven. Det var praktisk med kort avstand mellom fengsel og rettssal. I tillegg sendte man et viktig signal om at staten var en rettsstat. Det sto i grunnloven at ingen skulle fengsles uten dom, og nå ble det også synlig i kjøpsteder og herreder at fengsel fulgte dom.

Som resultat av fengselsloven av 1857 ble det i perioden 1862-68 bygget 56 nye distriktsfengsler i Norge. Som en sidevirkning av reformen ble det oppført nesten like mange rettsbygninger. Tegningene til Schirmer og von Hanno hadde rettsbygg og fengsel i separate hus, oftest forbundet med en mellomgang. Arkitektene holdt muligheten åpen for at man kunne ta utgangspunkt i et eksisterende rettsbygg eller et eksisterende fengsel, som kunne utbedres og bygges til. Det ble i liten grad gjort. De fleste av de nye distriktsfengslene ble bygget med utgangspunkt i Schirmer og von Hannos tegninger. Noen steder ble andre arkitekter engasjert, men da måtte tegningene godkjennes av Schirmer og von Hanno.

Molde distriktsfengsel[19]

Her følger et eksempel på hvordan distriktsfengslene fra 1860-tallet kunne ta seg ut. I Romsdalen ble de enige om at amtet og byene Ålesund, Molde og Christiansund skulle utgjøre et felles fengselsdistrikt og det skulle bygges fengsler i de tre byene. En slik sammenslåing av by og land med plassering av fengslene i byene var en vanlig løsning.

Fengselet og rettsbygningen i Molde ble reist i perioden 1862-64. For fengselet tok man utgangspunkt i blad 1 i heftet med standardtegninger, og for rettsbygningen tok man utgangspunkt i blad 2, men begge bygninger ble modifisert.

Fengselet ble bygget i teglstein. Det var et *fengsel for 8 fanger* i to etasjer. Som for alle fengslene, var gangen åpen mellom etasjene, for å bedre oversikten og forenkle inspeksjonen. Adgangen til cellene i andre etasje var fra et galleri som hvilte på knekter av tømmer. Fengselet besto av 8 eneceller på 6-8 kvadratmeter, en fellescelle for 3 fanger på 17 kvadratmeter, en straffearrest/gjeldsfengselcelle på 10 kvadratmeter, og i tillegg et slutterværelse på størrelse med straffearrestcellen. *Slutteren* var fangevokter og fengselsbetjent. Slutterværelset var hans sove- og oppholdsrom. Han pliktet å være til stede til enhver tid, bortsett fra hvis justisvaktmesteren lot ham slippe fra. I fellescellen kunne man plassere gamle og svakelige fanger med passende selskap. Den kunne også avverge akutt plassmangel.

[19] Baserer seg på Isaksen 1998

Cellene hadde jernsenger som kunne foldes opp og låses fast om dagen. Vinduene var plassert høyt oppe på veggen så fangene ikke kunne se ut. De var smårutede og støpt i jern. Hver celle hadde et bord, en stol, en trehylle, et vaskefat, en vannkrukke, en kam, et håndkle og en spyttebakke. De skulle også ha en salmebok, en bønnebok og et nytestamente. Møblene var boltet fast i gulvet blant annet for at fangene ikke skulle skyve dem bort til vinduet for å se ut. Det var de ikke i cellen som var tiltenkt gjeldsarrest og straffearrest.

Det var lovfestet at straffearresten skulle ha et stort vindu i normal vindushøyde. Vanlige fanger måtte spise fengselsmat og hadde strengt alkoholforbud, men i straffearresten fikk en holde seg med egen kost så lenge en ikke overskred grensene for måteholden nytelse, og en fikk drikke moderate mengder vin eller øl. De som satt i straffearrest var unntatt for kontroll med sin personlige renslighet. De kunne ta med seg egne møbler og eget sengetøy og fikk skaffe seg bedre belysning. De fikk motta og sende brev og de fikk skaffe seg aviser, tidsskrifter og bøker. De fikk også ta imot besøk, og derfor var straffearresten utstyrt med to stoler.

Utgiftene til nye fengselsbygg skulle deles likt mellom stat og kommune. Etter arkitektenes forslag ble utgiftene fordelt ved at kommunene bekostet selve bygget, mens staten forsynte det med alt spesielt fengselsutstyr, som dører, vinduer, senger, signalsystem (tilsvarende det på Botsfengslet), avtreder og sentralvarmeanlegg.

Arkitektenes forslag til oppvarming var et sentralvarmeanlegg som ble fyrt fra vedovner i kjelleren. Gjennom kanaler i veggene skulle det distribueres varm luft i bygningen. Luftinntaket til sentralvarmeanlegget synes på plantegningen i bakkehøyde. I cellene skulle den varme luften komme inn gjennom en luke som var plassert opp under taket, for at fangene ikke skulle bruke kanalene til å kommunisere gjennom.
En hjørnecelle i første etasje ble brukt som straffecelle for innsatte som hadde forbrutt seg mot fengselsreglementet. Da ble vinduet blendet fra utsiden. To av cellene i første etasje ble lenge disponert av Moldes politi som ordensarrest. Det sto ingen ting om slik bruk i planene for fengselet, men siden byen hadde mye av råderetten over bygget og siden det ikke var mange fanger i fengselet, fremsto det vel som en rimelig disponering av cellene.

Rettsbygningen

I Molde var rettsbygningen oppført i sveitserstil i 6-toms laftet tømmer. Fordi bygget tilhørte både byen og amtet ønsket man to rettssaler. I plantegningene har rettsbyggene bare en sal. I Molde besluttet man å gi rettsbygget en forlenget midtdel med en ekstra etasje. Bygget ble T-formet. I vestre fløy bodde justisvaktmesteren med familie. I tillegg til å ha ansvar for fengselsdriften sto han for vedlikehold og renhold av rettsbygningen. Det var et krav at han skulle være gift for å få stillingen. Det ble nemlig forutsatt at justisvaktmesterens kone skulle stå for matlagingen. I østre fløy lå den minste rettssalen. I annen etasje lå en større sal.

Det lå i føringene fra Justisdepartementet at forhør og tiltale i kriminalsaker skulle ha prioritet i rettslokalene i distriktsfengslene, men ellers kunne rettens administratorer også benytte dem til sivile saker.

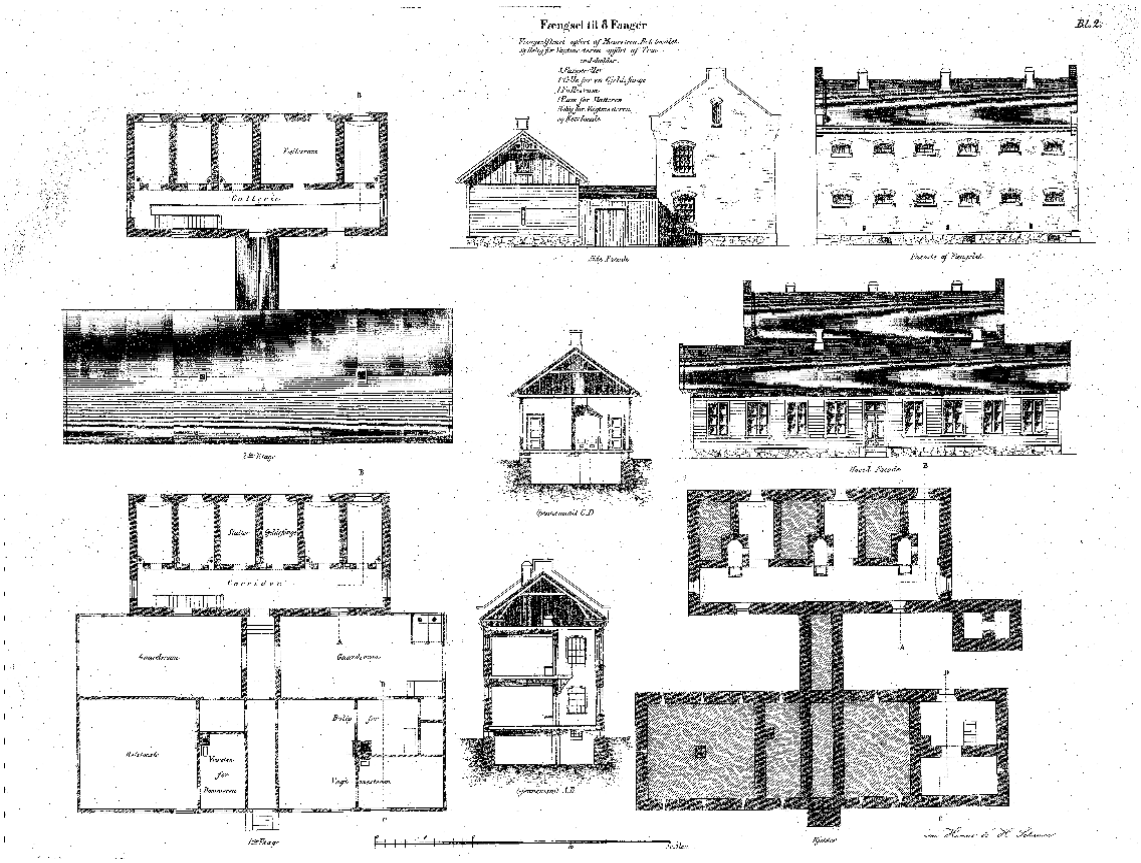

BLAD FRA SCHIRMER OG VON HANNOS TYPETEGNINGER.

Andre rettsforretninger som forlikskommisjonsmøter, skiftesamlinger og auksjonsforretninger kunne også utføres der. Byfogdens og sorenskriverens kriminalsaker ble først og fremst avholdt i rettslokalet i første etasje, mens salen i andre etasje ble brukt som ekstra rettslokale. Amtstinget for Romsdal fikk denne salen som fast møtested. Når salene ikke var i bruk til rettsformål eller til amtsting fikk byen benytte dem uten annen betaling enn vederlag til justisvaktmesteren. Salene ble brukt til formannskapsmøter, militære sesjoner, offentlige avstemninger, møtelokaler for kommisjoner, politiske møter og foredrag. Storsalen ble leid ut til private, til teaterforestillinger, øvingslokale for orkester og kor, årsmøte og julefest for ungdomslag og ynlingeforening, losjelokale for byens frimurere og til diverse fester, karnevaler og ball.

Distriktsfengselet/rettsbygget i Molde kom med andre ord til å likne ganske mye på et tradisjonelt rådhus med fangehull, rettsmøter, forsamlingslokale og politifunksjoner. Da staten overtok det fulle ansvaret for fengselsdriften i 1904 ble det satt strengere rammer for hva fengsel og rettsbygg kunne brukes til. Da ble det slutt på utleie til private. Men rettsbygget i Molde fortsatte å fungere som rådhus i vid forstand inntil det ble bygget et nytt rådhus i 1966.

På amtstinget for Romsdalen i 1888 ble det foreslått at distriktsfengselet i Molde kunne legges ned. Det ble vist til at det gjennomsnittelige fangetallet i årene 1883, 1884 og 1885 hadde ligget på mellom ½ til 1 fange pr dag. Forslaget ble nedstemt, men fangetallet forble lavt. Fengselet kunne stå tomt i måneder av gangen. Som slaveriene og

tukthusene ble distriktsfengslene rammet av nedgangen i antall fengselsdommer på andre halvdel av 1800-tallet. Hele utbyggingen av 56 fengsler gjorde at man på landsbasis hadde til rådighet 815 celler. I 1886 var det daglige middeltallet for hele landet 226,83 fanger. Reformen var gjennomført på en slik måte at i mange bynære områder lå de små fengslene tett. Noen fengsler hadde for liten kapasitet, men flere hadde for stor. Likevel ble bare ett distriktsfengsel lagt ned på 1800-tallet. Det var fengselet i Levanger. Etter fengselsreformen i 1903 (mer om den følger) ble de større distriktsfengslene omdefinert til *kretsfengsler*, mens de mindre ble *hjelpefengsler*. Fengslet i Molde har vært i bruk vekselvis som hjelpefengsel og som kretsfengsel inntil det ble nedlagt i 2005.

DISTRIKTSFENGSLER FRA 1860-TALLET:

Fremdeles i bruk:	Nedlagt, men senere erstattet av nytt fengsel i samme by:	Nedlagte:
Eidsberg	Drammen	Kristiania (Møllergata 19)
Horten	Hønefoss	Skedsmo
Hamar	Moss	Drøbak
Kongsvinger	Sarpsborg	Fredrikstad
Gjøvik	Halden (nytt 2010)	Sel
Sem	Skien	Nordre Aurdal
Sandefjord	Kristiansand	Haugsund (Hokksund)
Larvik	Stavanger	Nes
Kragerø	Bergen	Kongsberg
Arendal	Trondheim	Sande
Vik i Sogn	Bodø	Holmestrand
Ålesund	Tromsø	Tønsberg
	Vadsø	Porsgrunn
		Brevik
		Stathelle
		Langesund
		Hornnes
		Mandal
		Flekkefjord
		Leirvik på Stord
		Vossevangen
		Molde
		Kristiansund
		Vollan, Trondheim
		Levanger
		Steinkjer
		Namsos
		Sannes (Nordland)
		Smedvigen, Kabelvåg
		Hammerfest
		Vardø

POLITIREFORMER

Ved inngangen til 1800-tallet ble politioppgavene i byene skjøttet av et spekter med delvis overlappende instanser. Byfogdene hadde hovedansvaret for kriminaletterforskning. Politimestrene hadde ansvaret for et velordnet bysamfunn og de tiltalte og dømte i politisaker. Vekterkorpset hadde ansvar for ro og orden om natten, og noen byer fikk også dagvektere. Borgerbevepningen hadde sine faste oppgaver, og ble mobilisert etter behov.

På bygdene var forholdene mer oversiktlige, da fogden var overordnet embetsmann mens lensmannen satt med lokalkunnskapene. Også her ble befolkningen mobilisert når fogd og lensmann trengte folkehjelp.

Den første runden med omfattende politireformer på 1800-tallet var omorganiseringen og profesjonaliseringen av politiet i de store byene fra slutten av 1850-tallet. Deretter fikk nyordningen av domstolene ved jurylovene av 1887 betydning. Denne overgangen fra en skriftlig undersøkelsesprosess til en muntlig anklageprosess i straffesakene skilte politifunksjonene tydeligere fra domsfunksjonene. Helt på slutten av 1800-tallet ble det politi over hele landet da *lov om delvis omordning af det civile embedsværk* av 21.juli 1894 bestemte at fogdeembetene skulle nedlegges og erstattes med politimesterembeter.

Konstabelkorps og byrett i Christiania

Politireformene i Christiania ble tvunget frem av de store byutvidelsene som kom i 1859 og i 1878. Når disse byutvidelsene måtte bli så omfattende skyldtes det at byens ledelse i det lengste hadde motsatt seg å utvide byens område. Christiania var en liten og velordnet by, omgitt av store viltvoksende forsteder. Aker herred ville at Christiania skulle ta ansvar for urbaniseringen og ta med forstedene i goder som byplanlegging, vann og kloakk. I 1857 vedtok Stortinget en byutvidelse som skulle tre i kraft fra 1. januar 1859. Den uordenen som skulle trekkes inn i byen ble møtt ved opprettelsen av et ordenspoliti. I 1858 vedtok bystyret, på politimester Morgenstiernes forslag, å pensjonere byens vektere og opprette et konstabelkorps på 50 mann som skulle patruljere byens gater. I tillegg ble det ansatt to nye politifullmektiger. Hele politikorpset med embetsmenn, betjenter og konstabler ble da på opp mot 90 mann.

Den internasjonale impulsen til slike konstabelkorps kom fra England, der det første var dannet i 1829. Konstabelkorps var allerede opprettet i svenske og danske byer, og det mer umiddelbare forbildet for Christiania var ordningen i København. Noe av tanken med de patruljerende konstablene var at de ikke bare skulle komme halsende når en forbrytelse var begått, men deres umiddelbare nærvær skulle forebygge kriminelle handlinger. Slik sto konstabelreformen godt på linje med prinsippet om kriminalitetsforebygging som ble lagt til grunn for kriminalloven av 1842. Hvordan man tenkte seg konstabelens nærvær i gatene, kan vi lese i politivedtektene for Bergen fra 1883: ”Hans gang maa hverken være meget hurtig eller meget langsom. Han maa gaa i kjørebanen, undtagen naar det, for i den varme sommertid at erholde skygge, er fornødent at følge fortoget. (...) Han maa ikke sætte eller lægge sig ned og heller ikke staa stille, med mindre tjenesten fordrer det.”[20]

[20] Fossen & Ertesvaag 1992: 263

På 1860-tallet lå det i kortene at en ny og enda mer omfattende byutvidelse ville komme, men nå lå Christiania i begivenhetenes forkant. Et nytt kombinert politihus, rettshus og fengsel ble anlagt ved Nytorvet (Youngstorget). Dette var Christianias utgave av distriktsfengslene. Da det sto klart for innflytning i 1866 var det et nyordnet politikorps og en nyordnet byrett som flyttet inn.

Arkitekt Jacob Wilhelm Nordan ga bygget et nyromansk uttrykk, inspirert av italiensk renessanse. Politidimensjonen blir understreket ved hvordan bygningen dominerer og overskuer plassen, og ved bygningens tunge og bastante preg. Bygget hadde nok best proposjoner før det ble bygget på til tre etasjers høyde i 1877. Nordan sto for tilbygget, og for basarhallene som ble reist i 1876-77.

Etter flyttingen til Møllergata 19 hadde politi, domstoler og fengsel fremdeles tilhold samme sted, men de flyttet *fra* rådhuset. Byens administrasjon ønsket ikke være med på flyttelasset. Et langt samboerskap med byråd og magistrat tok dermed slutt.

I 1866 gjorde man grep for å spesialisere arbeidsoppgavene ved Christianiapolitiet, eller som politimester Michelet sa: ”Å sette den rette mann til den rette ting.”[21] Først og fremst ble korpset delt i to avdelinger: ordensavdelingen og oppdagelsesavdelingen. For ordenspolitiets del ble byen delt i mindre politikretser, og de patruljerende konstablene ble fordelt mellom disse. Slik skulle de lære byen bedre å kjenne og få bedre kontakt med befolkningen. Som følge av desentraliseringen av konstabelkorpset ble det i årene som fulgte opprettet en rekke lokale stasjoner og politivakter for politikretsene. I oppdagelsestjenesten ble det opprettet en avdeling på ni betjenter som kun skulle drive med kriminaletterforskning, for å få bedre kontinuitet og fremdrift i etterforskningsarbeidet.

Det ble også planlagt en tredje avdeling som skulle arbeide med forhør. Det var ønsket et sterkere skille mellom forhør og etterforskning. Etterforskernes ambisjoner om å løse sakene skulle ikke få innvirkning på rapportene som ble skrevet etter forhørene. Dette såkalte *assessorpolitiet* ble overflødig fordi ansvaret for de rettslige forhørene ble flyttet til den nyopprettede Christiania Byrett.

I 1816 var byfogdens plikt til å etterforske kriminalsaker blitt overdratt til politiet. Nå mistet han også sin domsmyndighet. Byfogden satt igjen med ansvaret for tvangsfullbyrdelsen av dommene og med funksjonen som *notarius publicus*. Til erstatning for ham og for sorenskriveren i forstedene ble det opprettet en kollegial domstol med en justitiarius og seks assessorer som dommere. Byretten skulle behandle både sivile saker og straffesaker, også de som tidligere hadde gått for politiretten. Det ble opprettet en særskilt skifterett som skulle bestå av en embetsdommer og to lagrettemenn.[22] Da de nye rettslokalene skulle innredes beklaget dommer C. Hansteen at arkitekt Nordan hadde satt inn plysjstoler til lekdommerne, for ”lagrettemennene er for en stor del temmelig simple folk.”[23]

Konstabelkorpset og byretten i Christiania ble mønster for liknende ordninger i andre norske byer.

---

[21] Valen-Sendstad 1953: 201
[22] Johnsen 2000: 132 ff
[23] Valen-Sendstad 1953: 271 f

Konstabelkorps i Bergen
Bergen fikk sitt 1860-talls tinghus/distriktsfengsel før konstabelreformen ble gjennomført. De nye byggene ble oppført ved rådhusplassen rett ved siden av det gamle rådhuset. De ble tegnet av Franz W. Schiertz. Tinghuset var i nyromansk stil. Rettssalene lå i andre etasje. Politiet disponerte første etasje og hadde politiarrest i kjelleren. Da Bergens politikorps bestående av politimester, politiadjutant, to politifullmektiger og ti politibetjenter flyttet inn hadde de det nokså romslig. Det skulle ikke vare.

I 1874 tok Bergen farvel med vektere og borgerpatruljer. I deres sted fikk byen et korps bestående av 56 politikonstabler og 3 undervaktmestere. De fleste konstablene var unge menn fra landdistriktene som hadde gjennomført underoffisersutdannelse. (Slik var det også i Christiania.) 80% av konstablene i Bergen kom fra Sogn og Sunnfjord.[24]

Hovedkvarteret for det nye konstabelkorpset ble de tidligere rettslokalene i første etasje i det gamle rådhuset, som domstolene nylig hadde flyttet fra. For at konstablene skulle bli en naturlig del av bybildet og få god kontakt med befolkningen, ble det desentralisert. Byen ble delt i tre politidistrikter med hver sin politistasjon. Politidistrikt nr.1 hadde stasjon i korpsets hovedkvarter i det gamle rådhuset. Politidistrikt nr. 2 (Nordnes og Nøstet) fikk stasjon i Strandgaten 108. Politidistrikt nr. 3 (Sandviken) fikk sin første stasjon i Nye Sandviksvei 19. I 1895 ble bergenspolitiet organisert med en ordensavdeling (konstablene) og en oppdagelsesavdeling (betjentene). Samtidig ble det opprettet et embete som politiinspektør som leder for konstabelkorpset.

Konstabelkorps i Trondheim
31. desember 1872 gikk vekterne sin siste nattevakt i Trondheim. Dagen etter ble et korps på 20 politikonstabler satt i virksomhet. De supplerte en politistyrke som besto av politimester, politifullmektig og sju politibetjenter. Oppsynet med konstabelkorpset ble fordelt mellom to av politibetjentene. Året etter ble korpset supplert med fire konstabler til. Trondheims samlede politistyrke var da på 33 mann. Politiet holdt til i leide lokaler i Aas og Holtermanns gård ved bytorget, men disse lokalene ble nå for trange. Kommunen kjøpte Hornemannsgården, også den ved torget, og i 1878 var politikontoret et av flere kommunale kontorer som flyttet inn. Med årene overtok politiet stadig flere rom og til slutt disponerte de det meste av bygget.[25]

Rytterkorpset i Kristiania
Mot slutten av 1800-tallet var det mange alvorlige sammenstøt mellom arbeidere og politi i Kristiania. Arbeiderne massemobiliserte i tilknytning til streiker, lønnskrav og politiske krav. På borgelig side så man dette som uroligheter, tumulter og ordensproblemer. Politiet hadde ansvaret for å rydde opp, men hadde vansker for å vinne herredømme over situasjonene. I 1878 holdt det på å gå veldig galt. Et oppløp mot nedsatte lønninger ved de mekaniske verkstedene blusset opp til gatekamper mellom politi og arbeidere over store deler av byen. Uroen fortsatte neste dag. Politiet lå under og klarte ikke ta kontroll. Politimesteren rekvirerte hjelp fra det militære. I det soldatene rykket inn ble de i siste øyeblikk beordret til å fjerne bajonettene fra geværene. For å stå bedre rustet til å ordne opp selv ønsket Kristianiapolitiet et rytterkorps. Ønsket ble innfridd i 1893, med 12 konstabler til hest under ledelse av en politibetjent. Hensikten med rytterkorpset var først

[24] Fossen & Ertesvaag 1992: 190 ff
[25] Utseth 1947: 40, 47, 55

og fremst å spre demonstranter, og til dette viste det ridende politiet seg som et effektivt middel. Hvis demonstrantene ikke uten videre ville spre seg, slo de ridende konstablene dem med køller. Fra arbeiderkvarterene protesterte man mot denne nyvinningen, men den forble en del av politistyrken.[26]

[26] Valen-Sendstad 1953: 238 ff, 274 ff

DOMSTOLSREFORMER

Straffeprosessloven av 1887 kalles ofte *juryloven*, men den bød på omfattende endringer i hele domskjeden for straffesaker, endringer som i neste omgang fikk innvirkning også på utviklingen av sivilprosessen. Samtidig ble det opprettet en ny offentlig instans med stor selvråderett og egne kommandolinjer: påtalemyndigheten.

I juryloven brukes ikke ordet jury. Domstolen kalles lagmannsrett, fagdommerne kalles lagmenn og jurymedlemmene kalles lagrettemenn. Ordene vekker assosiasjoner til middelalderens norske lagting, men modellen for den norske ordningen var kontinentale domstolsreformer som hadde den engelske juryordningen som forbilde. Reformen fikk stor symbolsk betydning fordi den var talende for en statsomveltning som samtidig fant sted: partiet Venstre tok grep om den lovgivende makten og tvang embetsmannsstaten i kne.

Maktfordeling og folkestyre

Både motstandere og tilhengere av jurydomstoler tok prinsippet om maktfordeling til inntekt for sine standpunkter. Motstanderne kunne hevde at ordningen undergrov domstolenes rolle som selvstendig statsmakt. Utviklingen på rettsområdet hadde ellers gått i retning av profesjonalisering, med økt bruk av kollegiale assessordomstoler. Tilhengere av reformen kunne si den laget sterkere skiller mellom den utøvende og den dømmende makt. Dette argumentet hadde ikke like stor vekt i Norge som på kontinentet, for hos oss var det amtmennene og ikke dommerne som satt med påtalemyndigheten. Reformen førte heller ikke til at dommerne ble helt fjernet fra etterforskningen, for den eldre ordningen med dommeravhør ble avløst av en ordning med rettslige forundersøkelser i forhørsretten.

Folkesuverenitet var et viktigere argument for norske jurytilhengere enn det maktfordelingen var. Juryordningen ville oppdra befolkningen til å delta i samfunnslivet: til å ha meninger om rett og galt og mot til å hevde dem. Innføringen av juryloven tjente som et bilde for hvordan folket selv tok ansvar for eget samfunn og egen fremtid.

Den nye domskjeden

Lagmannsretten var en ny domstol som skulle virke i straffesaker. Den ble skutt inn mellom domstolene i førsteinstans (byting, bygdeting, byrett) og Høyesterett. I en viss forstand kom den til erstatning for overstiftsretten i kriminalprosessen. (Overstiftsretten fortsatte å fungere i sivilprosessen.) Men forandringen var større enn som så. Det var en helt ny straffeprosess som ble innført, og den endret samtidig virkemåtene både til underrettene og til Høyesterett. I straffesakene skulle underrettene fra nå av dømme med en domstol som kaltes *meddomsrett*. Den skulle i de fleste tilfeller bestå av en fagdommer og to lekdommere. Lekmannsskjønnet skulle også her være i flertall. Lagmannsretten var ankedomstol for underrettene, men alvorlige straffesaker som kunne føre til høyere straff enn straffearbeid av første grad, skulle føres direkte for lagmannsretten. Når nå straffesakene skulle gjennomføres med muntlig bevisføring og prosedyre var det ikke lenger mulig å gi dem ny behandling bare ved å oversende sakspapirene til en annen domstol. Anke som omfattet skyldsspørsmålet måtte opp med komplett ny bevisføring. Av denne grunn var det heller ikke lenger praktisk gjennomførbart at Høyesterett skulle fortsette med å ta opp straffesaker i deres fulle

omfang. Ankemuligheten til Høyesterett ble derfor begrenset til spørsmål som gjaldt prosessgjennomføringen og rettsforståelsen. Til gjengjeld ble Høyesterett satt til å forvalte adgangen til fornyet behandling. Det ble opprettet en egen domstol som en underavdeling av Høyesterett: *kjæremålsutvalet*, som skulle bestå av tre av Høyesteretts dommere. Kjæremålsutvalget fikk administrere følgende fire rettsmidler: Anke til Høyesterett, gjenopptakelse av saken, gjenopptakelse ved en høyere rett (lagmannsretten) og kjæremål. Kjæremål er en overstyring av underrettens beslutninger om saksgangen (for eksempel ved avvising av saken eller ved forkastning av en jurymann).[27]

Høyesterett mistet ved denne omstillingen mye av sitt preg av å være rikest høyeste domstol, men fikk tilgjengjeld et tydeligere preg av å være rikets øverste juridiske sakkyndighet med rett til å justere feil som måtte oppstå lavere i domskjeden. Men lagmannsretten med lekmannsjuryen skulle være den øverste domstolen i spørsmål om straffeskyld.

Inkvisisjonsprosess eller anklageprosess

I diskusjonene om juryloven var begrepene *inkvisisjonsdomstol* og *anklagedomstol* idealtyper med utgangspunkt i henholdsvis kontinentale og engelske domstolstradisjoner. Ved en inkvisisjonsdomstol bærer dommeren ansvaret for å opplyse saken. Noen steder kunne han være både etterforsker, anklager og dommer. Prosessen er ofte skriftlig, og det betyr at alle beviser og innlegg som skal kunne legges til grunn for dommen, må nedtegnes i saksdokumenter.

Ved en anklageprosess er det andre instanser enn domstolen som tar stilling til om det reises tiltale. Dette er noe tilhengerne av reformen la vekt på: den tiltalte skal ikke lenger forstås som et objekt som domstolen undersøker, men har status som part i saken. Domstolen har derfor heller ikke anledning til å legge fysisk eller moralsk press på tiltalte for å få ham til å tilstå. Hvis anklageprosessen går for en jury er det en forutsetning at bevisføringen er muntlig, slik at alle jurymedlemmene samtidig kan ta til seg og overveie momentene i saken.

Verken før eller etter reformen i 1887 var den norske straffeprosessen noen ren inkvisisjonsprosess eller noen ren anklageprosess. Den hadde, og har, innslag som peker i begge retninger. Men den gikk fra å være mest preget av inkvisisjonsprinsippet til å bli mest preget av anklageprinsippet.

Påtalemyndigheten

En anklageprosess innebærer at to i prinsippet likestilte parter møtes for en nøytral domstol der de legger frem påstander, beviser og argumentasjon. På den ene siden blir *den tiltalte* part i saken, og det ga ham rettigheter han ikke tidligere hadde hatt: rett til å ikke forklare seg, rett til å kjenne alle beviser som føres mot ham. På den annen side blir *staten*, ved den instansen som er bemyndiget til å reise tiltale, part i saken. Hadde man vært godt fornøyde med jobben amtmennene gjorde på dette området, kunne man i prinsippet fortsatt med å la dem ha denne funksjonen. Men amtmennene ble kritisert for å være dårlig koordinerte i utøvelsen av påtalemyndigheten og de ble kritisert for å skrive for upresise tiltalebeslutninger. Man valgte å opprette en ny spesialisert enhet: *påtalemyndigheten*. Den skulle bestå av en riksadvokat som ledet minst elleve statsadvokater, som igjen var overordnet rikets politimestere og fogder. Riksadvokaten

[27] Langeland 2005: 547 f, Hagerup 1890: 100

kunne omgjøre statsadvokatenes beslutninger og statsadvokatene kunne omgjøre politimesternes beslutninger. Påtalemyndigheten skulle fungere selvstendig i den grad at den ikke var underlagt noe departement og bare kunne instrueres av kongen i statsråd. Ved å sitte med den samlede retten til å straffeforfølge fikk statsadvokatene og riksadvokaten mye makt, og det er viktig for rettsfølelsen at de fremstår som politisk uavhengige og rettferdige.

Politiet blir landsdekkende

Juryloven innlemmet hele politiet, med betjenter, konstabler og lensmenn, i den nye påtalemyndigheten. Loven ga dermed en viktig del av politiets virksomhet en landsdekkende organisasjon. Et skritt videre i samme retning ble tatt med *Lov om delvis omordning af det civile embedsværk* av 21. juli 1894, som bestemte at det skulle opprettes politimesterstillinger for alle fogderier som enda ikke hadde noen politimester. Dernest skulle fogdeembetene avvikles ved naturlig avgang. Den siste fogden gikk av i 1919. Unntaket fra reformen var byfogdembetet i Oslo, som lenge hadde vært skilt fra både politifunksjoner og dommerfunksjoner. Byfogden i Oslo har siden vært landets eneste fogd.

Da reformen var gjennomført, var Norge oppdelt i 54 politidistrikter som alle ble kontrollert av hver sin politimester. (I parentes bemerket: tallet svarer omtrent til antallet sysler landet var delt inn i på slutten av1200-tallet og antallet fogderier på 1660-tallet.) En følge av reformen var at alle landets lensmenn fikk en politimester som overhode for utøvelsen av polititjenester.

Lagmannsretten innredes

Det ble bestemt at hvert amt skulle utgjøre et lagsogn, og at lagting skulle holdes i et av amtets sentrale byer minst fire ganger i året. Lagsognene ble gruppert i seks lagdømmer som hver ble styrt av en førstelagmann: Borgarting, Eidsivating, Agder, Gulating, Frostating og Hålogaland. (Inndelingen i lagdømmer er siden blitt justert flere ganger.) For eksempel besto Gulatings lagdømme av lagsognene Stavanger, Bergen, Bergenshus og Romsdal.

Den nye straffeprosessen skulle fungere fra 1890, og nå måtte det skaffes lokaler for å holde lagting. Minstekravet til lokalene var en sal som kunne romme både publikum og rettens medlemmer, og et tilstøtende rom der juryen kunne trekke seg tilbake. Hålogaland lagdømme besto av lagsognene Nordland, Tromsø og Finnmark. Det første lagtinget i Nordland ble holdt i *Den nye sparebankbygnings festivitetslokale* i Bodø. Både i Tromsø og i Vardø ble de første lagtingene holdt i arbeiderforeningens lokaler. Alle tre steder møtte det store folkemengder, og begivenhetene ble fyldig dekket i avisene.[28]

Molde var utpekt som tingsted for Romsdal lagsogn. Før reformen skulle tre i kraft ble rådhuset i Molde utbygget slik at det fikk en full annen etasje. I tilknytning til den store salen, som fra nå av ble kalt jurysalen, ble vestfløyen innredet med tre rom for tiltalte, vitner og forsvarer, og østfløyen med to rom for dommerne og for lagrettemennene. Et rom som tidligere hadde vært forværelse til den store salen ble innredet for statsadvokaten. I salen ble det bygget et 15 cm høyt podium i området der dommere, lagrettemenn og den tiltalte skulle befinne seg. Området som var åpent for

[28] Falkanger 2007: 199 f

publikum ble markert med en brystning. Dette var lokalene for lagmannsretten i Romsdal inntil den flyttet til det nye fylkeshuset på Reknes i 1985.[29]

Justisbygningen i Kristiania.

Det ble i 1895 besluttet å reise et nytt bygg i Kristiania for byretten, lagmannsrettene for Kristiania og Aker lagsogn og Høyesterett. Dette var det første huset i hovedstaden som ble bygget ene og alene for domstolene. Tomten som ble pekt ut lå vis á vis det nylig påbegynte bygget for regjeringen, og på den andre siden av regjeringsbygget hadde man planer om å oppføre et nytt rådhus. For byen ville dette bli et imponerende sammenhengende kompleks.[30] Et byggekrakk i Kristiania i 1899 førte til at oppføringen av regjeringsbygget og rådhuset ble stilt i bero, og prosjektene ble siden ikke gjenopptatt. Justisbygningen og en enkelt fløy av regjeringsbygget var det som ble fullført i kvartalet.[31]

Det ble utlyst en arkitektkonkurransen for det nye justisbygget. Forslaget som ble oppført deltok ikke i konkurransen, for det ble sendt inn etter fristens utløp. Men komiteen syntes dette forslaget, fra arkitekt Hans Jacob Sparre, var det suverent beste. Sparre tegnet også interiøret til bygningen, blant annet stoler, skap og lamper. Formspråket ble hentet fra den italienske renessansen.

Tomten ga en arkitektonisk utfordring. Den var lang og smal. Sparre fryktet at den lange fasaden kunne bli monoton. Løsingen hans var å gi bygget to kraftige endepartier og fremheve disse og midtpartiet så langt mot gaten som han turte. De tre rettssalene plasserte han i hver sin etasje. Han spredte dem i bygget slik at byrettens sal lå i første etasje mot østfasaden. Lagmannsrettens sal lå midt i bygget i annen etasje. Høyesteretts sal lå i tredje etasje mot vestfasaden. Hver sal fikk en separat trappeadgang fra den felles vestibylen. Det var fra arkitektens side tilsiktet at lagmannsretten fikk det mest dominerende arkitektoniske uttrykket. Adgangen til lagmannsrettens sal går gjennom den prangende midttrappen. Det er denne salen som ligger over og dominerer inngangen til bygget. Arkitekt Sparre hevdet selv det var lagmannsretten som ”paa en maade staar i den nærmeste rapport til offentligheden, og som derfor bør have en beliggenhed, der lader dens lokaler fremtræde som bygningens hovedmotiv.”[32]

Høyesteretts lidelseshistorie

Adgangen til Høyesterett gikk via sidetrappen i vestenden, noe en godt kan si gjenspeiler den mer juridiske og tilbaketrukne stillingen Høyesterett fikk i domskjeden etter juryloven. Men Høyesterett fikk også gode saler, både for plenumsmøtene og for kjæremålsutvalget. Høyesterett hadde aldri hatt så standsmessige lokaler som domstolen fikk etter at den mot sin vilje, var gitt en mer tilbaketrukket tilværelse.

I 1814 var det bestemt at Norge skulle ha en Høyesterett, men det lot ikke til at noen hadde ansvar for at den nye domstolen skulle ha et tilholdssted. Dommerne håpet de kunne få benytte Stiftsgården, som tross alt hadde vært møtestedet for Norges overhoffrett før domstolsreformen i 1797, men stiftsoverretten ville ikke dele. I det nye Norge var det mange institusjoner som trengte lokaler, og Høyesterett fikk ikke prioritet.

---

[29] Isaksen 1998: 109 ff
[30] Statsbygg 1996: 10
[31] Tschudi-Madsen (red.) 1998: 64 f
[32] Langeland 2005: 551

Som nødløsning fikk dommerne en avtale med Stortingets lagting. Når det ikke var lagtingsmøter fikk Høyesterett benytte det rommet lagtinget brukte. Rommet det var snakk om var biblioteket på Christiania katedralskole. Rommet var ikke oppvarmet og det fantes ikke værelser for advokatene, som leide lokaler i nærheten. Ordningen må ha virket provisorisk.

I 1821 leide Justisdepartementet rom for Høyesterett i andreetasje av byens eldste rådhus, en gård som på den tiden ble kalt Teknikken. Dommerne likte ikke disse lokalene og klaget til kongen med en *naadigst forestilling*. Der het det blant annet:

> Salens kakkelovne ere dernest anbragt saaledes, at de medlemmer af retten som sidde paa den fløi, der er ved de mange og aldrig ganske tætte vinduer, lide af træk og kulde og det sidste i den grad, at de hyppigt sidde med galoscher, medens de, som sidde paa den modsatte side, beklage sig over heden, der saaledes generer de to assessorer, som har plads med ryggen tæt foran den ene kakkelovn, at de ere udsatte for helbredstab.[33]

Herfra slapp Høyesterett i 1846, til lokaler som ble innredet i enkefru Böllings gård i Dronningensgate 18 B. Nå fikk Høyesterett innrette seg mer slik de ønsket, men forholdene var ikke ideelle. Det var trangt, mørkt og trekkfullt. Da gården skulle rives i 1898 flyttet Høyesterett til midlertidige lokaler i *Paleet* i Fred. Olsens gate og her holdt de til mens justisbygget var under oppføring. Da Høyesterett flyttet til sin nye sal i 1903, med godt fungerende ventilasjons og sentralvarmeanlegg, elektrisk lys og i tillegg et vakkert overlys gjennom farget glass i taket, skal justitiarius Einar Løchen ha utbrutt: ”sammenlignet med tidligere tilstande, var det nu, i det lyse lokale, som at komme ind i paradis.”[34]

Høyesteretts hus

I 1992, da det var klart at Oslo byrett og Eidsivating lagmannsrett skulle flytte til et nytt tinghus for Oslo, ble det besluttet at justisbygningen skulle restaureres og så langt mulig tilbakeføres til sin gamle prakt. Siden skulle bygningen tjene som lokaler ene og alene for Norges Høyesterett. Bygget kalles i dag Høyesteretts hus. Det meste av det gamle inventaret fantes intakt og restaureringen ble samvittighetsfullt utført. Fysisk tar bygget seg derfor ut praktisk talt som det gjorde i 1903.

[33] Tschudi-Madsen (red.) 1998: 54
[34] Tschudi-Madsen (red.) 1998: 84

DEL 3: 1900-TALLET

Selv om endringene i justissektoren på 1900-tallet ikke kan sies å ha vært like gjennomgripende som de på 1800-tallet, har de vært omfattende. Til dels har utviklingen på hvert av områdene *politi*, *domstoler* og *fengsler* fulgt en egen indre dynamikk. Omleggingen av politiet i etterkrigstiden var dramatisk. Man gikk fra å ha små politistasjoner på annethvert gatehjørne til en langt mer sentralisert og spesialisert polititjeneste. Internasjonal og overnasjonal rett har hatt økende betydning i domstolene. Fengselsvesenet ble på 1970-tallet en arena for ideologisk strid.

Flere av de største endringene har likevel funnet sted på tvers av etatsgrensene. Staten tok større ansvar på rettsfeltet. De første tiårene av 1900-tallet gikk først fengselsvesenet og deretter politiet fra å være delvis kommunale til å bli helt statlige. 2. verdenskrig og rettsoppgjøret etter krigen rystet hele sektoren. På 1960- og 70-tallet medførte blant annet veiutbygging og økt privatbilisme at bruken og organiseringen av rettstjenestene ble endret. Tjenestene ble samlet i regionale sentre, som befolkningen fikk ta seg frem til. De siste tiårene av 1900-tallet har vekst i virksomheten og velstand i samfunnet ledet til oppføringen av en rekke nye formålsbygg som er både praktiske og imponerende.

Straffelovskommisjonen

I 1885 ble det nedsatt en kommisjon som skulle utarbeide forslag til ny straffelov. Den sentrale skikkelsen i arbeidet var jusprofessoren Bernhard Getz. Resultatene kom til å prege norsk fengselsvesen. Kommisjonen var ikke bare ansvarlig for den nye straffeloven av 1902, men sto også bak vergerådsloven av 1896, løsgjengerloven av 1900 og fengselslovene av 1900/1903.

Ved begrunnelsene for straffene bygget straffelovskommisjonen på kriminalloven av 1842. Beskyttelsen av samfunnet var det sentrale: å forebygge mulige lovbrudd ved å avskrekke mulige forbrytere. Straffelovskommisjonen gikk videre blant annet ved å forsøke å gripe årsakene til kriminaliteten. Slike årsaker fant de i de vanskjøttede og vanartede barna som vokste opp uten evne eller vilje til å livnære seg på lovlig vis, og i de alkoholiserte og omstreifende fattige som falt utenfor samfunnet. Med særlovgivning og med internering på skolehjem, kursteder og tvangsarbeidshus skulle det kriminelle tilsiget fra disse gruppene nøytraliseres. Samtidig skulle det satses hardere på individualprevensjon i selve straffeloven. Straffene skulle rettes mot den faren som den individuelle forbryteren representerte. Straffutmålingen overlot mer til dommeren ved at de fleste straffebudene ikke satte noen minstestraff. Det var meningen dommerne skulle vurdere i hvilken grad personen utgjorde en fare for samfunnet, og sette straffen deretter.

To alternative reaksjonsformer som forutsatte dommerskjønn var ganske nylig blitt innført: påtaleunnlatelse (1887) og betinget dom (1894). Påtaleunnlatelse kunne benyttes der ingen samfunnshensyn ble skadelidende når en lot være å straffe. Betinget dom var først og fremst for unge lovbrytere som dermed slapp fengslets skadelige virkninger og kunne motiveres til å holde seg unna kriminalitet.

De sosialpolitiske tiltakene forbundet med fattiglovgivning og politivedtekter var på 1800-tallet delegert til kommunene. Det var opp til lokale myndigheter å utforme politivedtekter, håndheve fattigloven og å bygge fattighus og tvangsarbeidshus når de så seg tjent med det. Straffelovskommisjonen fikk staten på banen, som byggherre og driftsansvarlig for landsdekkende institusjoner.

Straffelovskommisjonens arbeid fikk bygningshistoriske følger, i første omgang ved de fengselsliknende anleggene som ble oppført i straffelovens grenseland. Dernest ved at fengslene som var i drift ble endret. Det tok ganske mange år før det ble bygget nye fengsler som følge av den nye straffeloven, og det til tross for at det var et klart mål at fangene skulle få eneceller om natten. Ved straffeanstaltene var det bare på Botsfengslet dette var gjennomført. Prioriteringen sier noe om forhåpningene man hadde til skolehjem og tvangsarbeidshus som kriminalitetsforebyggende tiltak.

Skolehjem

I følge kriminalloven av 1842 var den kriminelle lavalder i Norge 10 år. Fattiglovens § 46 åpnet imidlertid for at barn mellom 10 og 16 år som ikke hadde fast tilholdssted eller var forsømt av foreldrene, i stedet for ris eller fengselsstraff kunne dømmes til opphold på kommunale *redningsanstalter*. Lenge var dette en sovende paragraf, for det fantes ingen anstalter som tilfredstilte lovens krav. I tidsrommet 1877 til 1897 ble det opprettet fire slike guttehjem. Tre lå på øyer og den fjerde lå også avsides til. Justisdepartementet reserverte og betalte for et antall plasser ved disse anstaltene for behandling av straffedømte gutter.

Straffelovskommisjonen ville styrke statens innsats på dette området. Den kriminelle lavalderen ble hevet til 14 år. Staten overtok eierskapet og driften av redningsanstaltene, og det ble opprettet nye. Alle ble styrt fra *Direktoratet for skolehjemmene* under Kirkedepartementet. Inn i skolehjemmene kom barna via det kommunale *vergerådet*. Dette var instansen som ble satt til å håndheve loven om behandling av forsømte barn (vergerådsloven). I vergerådet satt sorenskriver, prest og fem av representantene fra kommunestyret. Av de siste skulle det helst være en lege og en eller to kvinner. Barn i skolepliktig alder over 14 år kunne også komme i skolehjem via domstolene, som i så fall henviste barna videre til vergerådet. Kombinasjoner av straff og skolehjem kunne benyttes. Guttene skulle gå på skolehjemmet til bestyreren mente han var klar til å skrives ut, men minstetiden var to år.

Det ble opprettet to strengere *særlige skolehjem*, for barn som var *sædlig forkomne* (alvorlig mangel på folkeskikk) eller *viste forbryterske anlegg*. Det for piker ble plassert på Øvre Rogneby på Toten. Det for gutter ble bygget på Bastøy i Borre i Vestfold. Slik fikk man et system der barn i fosterhjem kunne trues til lydighet ved at de ellers ville bli sendt på skolehjem, mens de som var på skolehjem fikk vite at de kunne bli sendt til de strengere hjemmene.

Bastøy

På det meste tok Bastøy i mot opp til 150 gutter. De ble plassert etter alder på fem internater med navnene Fjordgløtt, Granly, Solvang, Breidablikk og Fram. På internatene var det dagligstue, toalett, dusj, straffeceller og leiligheter for husfar og betjening. Guttene sov på sovesaler. Frem til 1910 var sovesalene på tre av internatene innredet som soveceller. Det var jernbur over sengene og guttene ble låst inn for natten. Ved internatet Solvang har det trolig vært en gangbro på loftet. Fra den har betjeningen kunne inspisere guttene i burene.[35] De hardeste straffene for brudd mot reglene var ris og opphold i straffecelle. En påskjønnelse til gutter som oppførte seg godt, var at de fikk ha litt lengre hår enn den snauklippen som ellers ble praktisert. Fysisk avstraffelse ved skolehjemmene ble forbudt i 1948. Det sterkeste maktmiddelet var deretter isolat.

Hele Bastøy ble preget av guttenes arbeidsinnsats. Det var jordbruk med 300 mål dyrket mark, drivhus til dyrking av grønnsaker, 30-40 kyr på bås og i tillegg hester, griser, høns og kaniner. Det var skogbruk med skog på 1200-1300 mål. Guttene bygget vei rundt hele øya. For fagopplæring var det skomaker- , snekker-, skredder-, blikkenslager-, og malerverksteder. Det ble gitt opplæring i praktisk og teoretisk sjømannskap. Det var ikke uvanlig at de eldre guttene ble dimittert til langfart.

Barnevernsloven og spesialskoleloven i 1953 omdefinerte skolehjemmene til *spesialskoler* og *verneskoler*. Bastøy skolehjem ble hetende *Foldin verneskole*. Man ville unngå det belastede Bastøy-navnet, men til nedleggelsen i 1970 fortsatte internatskolen på Bastøy å være et fengsel i alt annet enn navnet for gutter man ikke klarte å plassere andre steder. Nå ble de kalt *psykopater* og *barn med alvorlig kriminell eller voldelig atferd*.

[35] Pedersen 1996: 72

ØKONOMIBYGNINGEN OG DET KOMBINERTE SKOLE- OG KIRKEBYGGET var de to største bygningene på Bastøy. De var påkostede, med kupler, spir og mønstrede bånd. I 2. etasje i økonomibygningen var et rom som ble kalt statsråden. Det var reservert gjester fra departementet. Ved opprettelsen av Bastøy ble mye satt inn på å lage en mønsterinstitusjon. Før man begynte å bygge ble tilsvarende anstalter i en rekke land undersøkt. Vergerådsloven var i europeisk sammenheng et juridisk nybrottsarbeid. Bastøy var lovens utstillingsvindu, og fikk ofte besøk av jurister og kriminologer fra det store utland.

I skolebygningen ble det i 1911 innredet et kirkerom i 2. etasje, der det opprinnelig hadde vært et forsamlingslokale. Å ha kirkerommet i 2. etasje er et tilbakevendende trekk i arkitekturen til fengselskirker, og kombinasjonen er alltid megetsigende. Tukthuskirken i Christiania lå over hovedinngangen. På Akershusslaveriet lå kirken over kjøkkenet.

Løsgjengerloven
Fra midten av 1800-tallet falt tjenesteplikten bort, først i praksis og deretter i rettshåndhevelsen og lovgivningen.[36] Industrialisering, markedsproduksjon, emigrasjon til Amerika og bedrede kommunikasjoner gjorde samfunnet mer mobilt. Tjenesteplikten hadde faktisk virket i begge retninger. Den ga også husfedrene plikt til å tilby de underordnede tjeneste. Denne forsorgsplikten ble underminert av befolkningsveksten. Da tjenesteplikten falt bort endret dette løsgjengerbegrepet. En løsgjenger hadde tidligere vært en som brøt tjenesteplikten, uansett om det var for å drive med handel, finne en bedre tjeneste eller drikke og drive dank. Mot slutten av 1800-tallet var det de notoriske omstreiferne: tatere, sigøynere og loffere, man tenkte på som løsgjengere, og ordet var også tett knyttet til disse gruppenes alkoholbruk.

I 1907 trådte løsgjengerloven i kraft. Kommunale tvangsarbeidshus der *ørkesløse og fordrukne* etter fattigloven av 1845 kunne holdes i opp til seks måneder, ble overtatt av staten. De fleste ble nedlagt, men tvangsarbeidshusene i Kristiania og i Bergen ble opprettholdt. Disse husene tok nå inn mannlige tvangsarbeidere fra hele landet. På Landsfengsel for kvinner, som hadde lokalene til gamle Christiania tukthus, ble det opprettet et Tvangsarbeidshus for kvinner. Samtidig kjøpte staten et sammenhengende areal på 3800 dekar fra 15 gårdbrukere på Jæren. Her skulle det bygges en helt ny anstalt.

I følge løsgjengerloven kunne dagdriveri eller truende fremferd være grunner til å settes i tvangsarbeidshus, men i praksis var det en tredje bestemmelse som ble veien inn i disse husene. Opphold ved kursted eller tvangsarbeidshus kunne brukes som alternativ til fengselsstraff for de som jevnlig misbrukte berusende drikk. Sakene ble behandlet i de ordinære domstolene. Statsadvokaten besluttet om det skulle nedlegges påstand om behandling ved kursted eller tvangsarbeidshus.

Første opphold skulle være på opp til 18 måneder, men senere opphold skulle være på opp til tre år. Tiden skulle uansett ikke være kortere enn fengselsstraffen vedkommende ellers ville fått. Straffelovskommisjonen argumenterte med at det ville ta tid for løsgjengerne å vennes fra sine omflakkende liv. Innen den oppgitte rammen skulle oppholdet være så langt som anstaltens ledelse fant hensiktsmessig.

Opstad tvangsarbeidshus
Det nye tvangsarbeidhuset på Opstad på Jæren åpnet i 1915, og til det ble nedlagt i 1970 ble mannlige tvangsarbeidere fra hele landet som hovedregel sendt dit. Stedet lå øde til, og det var en av grunnene til at det ble valgt. Fangene kunne bevege seg nokså fritt i landskapet uten å sjeneres av skuelystne. Avstanden til tettbygde strøk og til hovedstaden gjorde rømning komplisert. Et vilkår for valg av sted var at anlegget skulle ha nok av udyrket jord som kunne opparbeides for jordbruk. På Jæren kunne jorden dessuten brytes i flere av årets måneder enn ellers i landet.

Opstad ble anlagt som en selvtilstrekkelig og nær på selvforsynt institusjon. Til brensel hentet tvangsarbeiderne torv ute på to myrer som anstalten eide. Arbeidet var for det meste landbruksarbeid. En la vekt på å bryte nytt land. Driften ble stadig utvidet og Opstad ble en av landets største jordeiendommer. I 1963 var det 170 kyr på båsen, 14 fjordinger til kjøring, stort grisehus og sauestall med flere hundre sauer.[37] I 1931 ble det

[36] Langeland 2005: 253 ff
[37] Wister 1997: 35

opprettet en filial for veiarbeid med plass for 24 arbeidere. De jobbet på strekningen Ogna - Tegns ca. tre mil fra hovedbruket.

OPSTAD TVANGSARBEIDHUS. Hovedbygget på Opstad er et stort og sammensatt fengselsanlegg. Den sentrale delen av anlegget er et kors som består av en såkalt kontorfløy og tre cellefløyer. Hovedinngangen tar deg inn i kontorfløyen, der første etasje er viet kontorer. I underetasjen er det 13 straffeceller. Gjennom 2. og 3. etasje ligger kirken. Kontorfløyen er skilt fra resten av anlegget med ildfaste dører. Gjennom disse kommer du inn i en midthall, hvorfra en skuer ut i de tre anstaltfløyene. Korridorene gjennom de tre fløyene er åpne i fire etasjers høyde, og adgangen til de øvre etasjene er fra gallerier. Med en kombinasjon av enkeltrom og åttemannsrom hadde anstalten ved åpningen plass til 220 tvangsarbeidere. En utvidelse i 1934 ga plass til ytterligere 60.

Foran og til høyre for hovedbygningen er det oppført bolighus for de ansatte. De fire hvite husene, to på hver side av hovedveien opp til anstalten, er direktørens bolig og tre horisontalt delte tomannsboliger for høyere funksjonærer. Her hadde alle boenhetene pikeværelse. Til høyre for de fire hvite husene er en rekke med mindre røde vertikalt delte tomannsboliger. Dette var boliger for de to vaktmestrene og for betjenter med familie. Til venstre for de fire hvite husene ligger et hybelhus for åtte ugifte betjenter. I hybelhuset var også postkontoret, som var i drift til slutten av 1980-tallet. I 1919 ble det bygget en egen skole for barna til de ansatte på Opstad, bortenfor hybelhuset. I 1921 ble det bygget brannstasjon og i 1925 ble det anlagt to identiske vannbasseng til å sørge for anleggets vannbehov. Bygningene for gårdsbruket ser en bak og til venstre for hovedbygningen.

Skolehjemmene og tvangsarbeidshusene befant seg i straffelovgivningens grenseland. De samme sosialpolitiske områdene hadde vært håndtert på liknende måter på 1700-tallet, da tiltakene som ble satt inn her ble forstått som tukt og ikke straff, og staten støttet husfedrenes oppdragelse av ulydige barn, sognebarn og tjenestefolk ved å bygge tukthus. Tukthusene var siden blitt til fengsler, og fengselsstraffen var blitt den viktigste sanksjonen i straffelovgivningen. Ved byggingen var det en del av hensikten med skolehjem og tvangsarbeidshus at de som ble satt inn der ikke skulle bli utstøtt av samfunnet, slik de kunne blitt hvis de var underkastet det ordinære straffesystemet. I begge tilfeller kom det som ble lansert som alternativ til straff, hurtig til å arte seg som rett og slett *straff*.

Fengselsloven av 1903

Straffeloven av 1902 skar ned på hvilke typer av straffer som kunne brukes. Dødsstraff i fredstid ble fjernet fra registeret. Denne straffen hadde heller ikke vært praktisert etter 1876. Senere år var alle dødsdømte blitt benådet til straffearbeid. Juryloven hadde hatt noen bestemmelser om straffene, og en av dem var at dødsstraff skulle utføres med guillotin inne på festningene, uten adgang for allmennheten. Men ingen slike henrettelser ble gjennomført.

Den nye straffeloven fjernet skillet mellom fengsel og straffarbeid. Det skulle for fremtiden være arbeidsplikt ved all fengselsstraff, og fengsel kunne idømmes fra 21 dager til livstid. Straffeloven videreførte ordningen fra kriminalloven med en mindre skjemmende fengselsstraff for de bedrestilte, enda ordningen ikke hadde vært mye benyttet. I kriminalloven var denne straffetypen kalt *straffearrest*. I straffeloven ble den kalt *hefte*. På den annen side kunne fangen også velge å sone hele eller deler av dommen med *skjerpet fengsel*. Dette var enten fengsel på vann og brød opp til 20 dager eller fengsel med hardt natteleie opp til 30 dager. Hver dag på vann og brød tilsvarte to vanlige dager, og hver dag med hardt natteleie tilsvarte tre vanlige dager. Fengslingsformene hefte og skjerpet fengsel ble fjernet ved fengselsloven av 1958.

Til tross for valgfriheten ble formene for straff i praksis færre. Det var normalt fengsel som ble frihetsstraffen. Men samtidig ble gjennomføringen av fengselsstraffen mer variert. Det såkalte *progressive klassesystem* skulle nå gjelde ved alle fengsler. Det var innført på Botsfengslet i 1869 og ved straffearbeidsanstaltene i Christiania og Trondheim i 1886. Det gikk ut på at fangene kunne avansere fra 1. til 4. (eller 5.) klasse etter som hvordan oppførselen deres i fengselet ble vurdert. Etter hvert som fangen steg i klassene fikk han bedre og friere soningsvilkår. I Irland og England, som systemet var hentet fra, avanserte fangen gjennom klassene til prøveløslatelse. I den norske fengselsloven ble prøveløslatelse benyttet annerledes. Her skulle dømte som hadde sonet over 6 måneders dom som hovedregel prøveløslates etter 2/3 soning, med mindre de i fengselet hadde utmerket seg på en negativ måte. Ved innføringen av prøveløslatelse ble den gamle regelen om at fanger ved Botsfengslet skulle få avkortet straffen med 1/3 opphevet.

Driften av fengslene ble sentralisert og omorganisert. Staten skulle alene stå for driften av alle fengsler. Av fengsler skulle det finnes 3 typer: *Landsfengsler*, *kretsfengsler* og *hjelpefengsler*. Fanger med soningstid på over seks måneder skulle sone i landsfengsel, mens de med kortere straffer skulle sone ved kretsfengsler og hjelpefengsler. Landsfengslene var de fire gamle straffarbeidsanstaltene: Botsfengslet, det

tidligere tukthuset i Trondheim, det tidligere slaveriet på Akershus og kvinnefengselet i det tidligere Christiania tukthus. Av de tidligere distriktsfengslene ble de større til kretsfengsler, mens de mindre ble hjelpefengsler (i betydningen *til hjelp for kretsfengslene*).

I tiden som fulgte ble antallet mindre fengsler redusert. Da staten overtok i 1904 var det 14 kretsfengsler, 40 større hjelpefengsler og 121 småfengsler. Ved utgangen av 1950 var det 12 kretsfengsler, 21 større hjelpefengsler og 29 småfengsler.

Det ble altså innført arbeidsplikt ved alle fengsler, men distriktsfengslene fra 1860-tallet rommet fangeceller og lite annet. Mange steder ble derfor noen celler og/eller loftet ominnredet til arbeidsrom. Ved fengslet i Molde gikk man for eksempel til anskaffelse av en *fortømsmaskin* som ble plassert på celle 4. Fangene brukte maskinen til å slå fortøm til fiskeliner.[38]

De fleste kunne nok være enige i at de eldste anstaltene snarest burde erstattes med et nytt landsfengsel. Det var likevel ikke lett å finne penger til et slikt byggeprosjekt. I første omgang ble Bastøy og Opstad prioritert fordi man ventet større kriminalitetsforebyggende gevinster fra disse prosjektene. De gamle anstaltene fikk fortsette å gjøre tjeneste. Det man imidlertid gjorde var å plassere de yngre lovbryterne på Botsfengslet, som tross alt var det nyeste bygget og det eneste der det var praktisk mulig å holde fangene isolerte fra hverandre. Akershus ble som hovedregel bare benyttet for eldre fanger. Botsfengslet ble dermed også hovedscenen for den kriminologiske vitenskapen i Norge. Det var vanlig på denne tiden å betrakte kriminaliteten som en slags sykdomstilstand, og hos de unge lovbryterne på Botsfengslet kunne psykiatere og medisinere granske sykdommen i en formativ fase.[39]

I 1927 ble det av Justisdepartementet nedsatt en komité som skulle utrede spørsmålet om en reform av fengselsvesenet. Komiteen gav sin innstilling 31. mars 1930. Som en konsekvens av dette ble Botsfengslet utvidet og Ila fengsel bygget. Endringer i fengselsloven i 1933 myket opp eneromsbehandlingen på Botsfengslet. Den obligatoriske isolasjonen for nyankomne ble redusert til tre måneder. Etter denne tiden kunne fangene, etter fastsatte regler, være sammen under arbeid, foredrag, undervisning og bevegelse i fri luft. Som følge av lovendringen ble det i 1934 oppført en ny *verkstedfløy* på Botsfengslet. Her fikk fangene jobbe ved blant annet trykkeri, snekkerverksted, maleverksted og mekanisk verksted.

[38] Isaksen 1998: 75
[39] Schaanning 2007: 276 ff

Sivilprosessen reformeres

Juryloven fra 1887 laget et større skille mellom straffeprosess og sivilprosess. For straffesakene ble det innført muntlig bevisføring med partsinnlegg og prinsipp om bevisumiddelbarhet. Lagmannsretten ble opprettet. Alvorligere straffesaker ble ført direkte for lagmannsretten og mindre alvorlige saker kunne ankes dit. Sivilprosessen var fremdeles skriftlig. For sivilsakene fortsatte de kollegiale domstolene ved stiftsoverrettene å fungere. Flere i partiet Venstre hadde også ønsket å endre sivilprosessen i 1887, men man lot det ligge fordi endringen av straffeprosessen i seg selv var et stort løft. Det ble nedsatt en Sivilprosesskommisjon, som i 1902 konkluderte blant annet med at lagmannsrettene burde overta stiftsoverrettenes funksjoner. Det lå nå i kortene at stiftsoverretten skulle avvikles. En del av begrunnelsen var at man ønsket å gi dommerne større kontroll over prosessgjennomføringen. Den skriftlige prosessen ga partene anledning til å trenere og utsette prosessen, med den følge at retten arbeidet langsomt.

I 1915 kom det juridiske grunnlaget for en reform av sivilprosessen på plass med tre nye lover: lov om rettergangen i tvistemål, lov om domstolene og lov om tvangsfullbyrding. Nå skiftet underrettene navn til *herredsrett* og *byrett*. Sorenskriverne i landdistriktene skulle holde herredsrett, men det var litt uklart hvilke domstoler som skulle benevnes *byrett*. Uklarheten ble ikke løst før i 2002. Da ble skillet mellom by- og herredsrett opphevet. Begge ble hetende *tingrett*. Lederen for tingretten fikk tittelen *sorenskriver*, også i byene.

For underrettenes del ble sivilprosessreformen gjennomført i 1927. Da ble det muntlig hovedforhandling med umiddelbar bevisføring for alle saker. På forhånd var det lagt vekt på at også sivilprosessen skulle få et sterkt innslag av lekdommere, men ordningen ble i praksis slik at partene i de fleste tilfeller måtte betale for meddommerne hvis de ønsket noen. Lekdommere ble derfor lite brukt.

Straffeprosess / sivil prosess
Straff i rettslig forstand kan bare idømmes etter en straffeprosess. Da tas det ut offentlig tiltale og staten er part i saken. Saker mellom private parter føres som sivil prosess. Mens straffeprosessen er regulert av straffeprosessloven, reguleres den sivile prosessen først og fremst av tvistemålsloven.

Lagmannsrettene overtok stiftsoverrettenes oppgaver i 1936. Samtidig ble de forsterket. Tidligere hadde hvert lagdømme hatt en førstelagmann som administrator og fagdommer. Nå ble hvert lagdømme tilført ytterligere to dommere. Sivile saker skulle ikke dømmes av jury, men av et kollegium på tre fagdommere, eventuelt forsterket med lekfolk som meddommere.

Politiet blir statlig

Politiet ut av klassekampen

På begynnelsen av 1900-tallet kom politiet i knipe mellom to kolliderende rettsoppfatninger. Arbeiderbevegelsen hevdet retten til å streike, mens man på borgerlig side hevdet den enkeltes rett til å inngå arbeidsavtaler uavhengig av fagbevegelsen. Tilliten til politiet var lav på begge sider av konflikten, og på begge sider ble det organisert frivillige ordensvern: *arbeidernes ordensvern* og det borgelige *samfunnsvernet*. Politifunksjonærforeningen i Kristiania kom ved flere anledninger med opprop som støttet arbeidernes sak, og i 1924 ville politimesteren statuere et eksempel. Han avskjediget ti tjenestemenn som hadde skrevet under på et opprop til støtte for streikende arbeidere. Disse kontroversielle oppsigelsene var en del av bakteppet for politiloven av 1927. Nå ble politimestrenes frie rett til å ansette og avsette tjenestemenn erstattet med kommunale ansettelsesråd. Det ble samtidig uttrykkelig forbudt for polititjenestemennene å være med i organisasjoner som kunne pålegge dem å streike. Frivillige ordensvern fikk bare bli opprettet og være i virksomhet med politimesterens samtykke. Å holde politi var fortsatt kommunenes ansvar, men staten fikk en politistyrke til rådighet. Ved en overenskomst forpliktet 12 kommuner seg til å avse politimenn til staten ved særskilte anledninger. Staten kunne derfor disponere en politistyrke på opp til 86 politimenn. Styrken ble satt inn for å bekjempe smugling, for å etterforske store saker, men fremfor alt for å kontrollere arbeidskonflikter.

En slik styrke på 50 mann ble i 1931 satt inn mot streikende arbeidere som ville stoppe det de oppfattet som streikebryteri på Hydros anlegg på Menstad i Porsgrunn. Den lokale politimesteren ønsket ikke denne støtten, som han mente ville gjøre konflikten mer alvorlig. Han ble ikke hørt, og resultatet ble et stort slagsmål der politiet led et smertefullt nederlag. Mens Menstadslaget ble utkjempet, besluttet Stortinget mot Arbeiderpartiets stemmer å opprette en statlig innsatsstyrke kalt Statspolitiet, som skulle gå i virksomhet fra 1. januar 1932. Korpset besto av 72 mann. Hele styrken var bevæpnet med pistoler, maskinpistoler og geværer. De hadde stålhjelmer, grå uniformer med militært snitt, og spesialbiler med tre dører på siden så styrken skulle komme seg fort ut og i aksjon. Statsminister Peder Kolsrud sa at Statspolitiet skulle være *samfunnets pansrede neve*. I noen år rykket de ut blant annet for å passivisere opprørske skogsarbeidere eller sørge for at tvangsauksjoner kunne gjennomføres. De kunne ofte overkjøre den lokale politimesterens beslutninger.

I 1927 forlot Arbeiderpartiet den revolusjonære linjen og etter landsmøtet i 1933 gikk de inn for å bruke staten som virkemiddel til å bedre arbeidernes kår. I 1935 dannet Arbeiderpartiet regjering ledet av Johan Nygaardsvold, med støtte i en avtale inngått med Bondepartiet. Samme år ble den første hovedavtalen mellom arbeidsgiver- og arbeidstakerorganisasjonene underskrevet. Den regulerte partenes rett til å bruke streik og lockout i arbeidskonflikter. Året etter at Arbeiderpartiet kom til makten ble alt politi gjort statlig. Det nye eierskapet gjorde at det fra nå av var Justisdepartementet som var eier eller leietager for politiets lokaler, og som lot oppføre nye bygg når en fant at det var nødvendig.

Før reformen ble politiets embetsmenn betalt av staten mens tjenestemennene ble betalt av kommunene. Det lokale ansvaret hadde gjort at politiet hadde utviklet lokale ordninger og lokalt særpreg. Det lokale særpreget hadde ikke blitt mindre ved at

politivedtektene dels var forskjellige og dels ble fortolket forskjellig fra distrikt til distrikt. For eksempel var det forbudt å være synlig beruset på gaten i Christiania, mens i Aker var det i orden. Ved straffeloven av 1902 ble kommunenes rett til å lage lokale politivedtekter begrenset til spørsmål av strengt lokal karakter. Da politiet ble statlig i 1936 forsvant enda mer av det lokale særpreget. Lokale uniformsreglementer ble erstattet med en nasjonal norm. Lokale ordninger med borgervakt og vektere hadde lange historier. De ble nå avviklet.

Samtidig ble Statspolitiet nedlagt og de ansatte ble fordelt til forskjellige politidistrikter. Til erstatning for Statspolitiet opprettet man et *Utrykningspoliti*, som besto av tjenestemenn som øvet sammen for å kunne fungere som en innsatsstyrke. Det ble sjelden aktuelt å bruke Utrykningspolitiet slik Statspolitiet hadde vært brukt, og avdelingen gled over til primært å være et trafikkpoliti.

Politiet i vekst

Politiet i Drøbak kan tjene som eksempel på hvordan overgangen fra kommunalt til statlig eierskap kunne arte seg. [40] Før reformen bestod Drøbaks politistyrke av en politimester, en politibetjent, en politikonstabel og fire nattevektere. Vekterne gikk ikke med rød jakke og morgenstjerne og de sang ikke tradisjonelle vektervers ved faste klokkeslett, men ellers var ordningen en fortsettelse av den gamle skikken med nattevektere. Politiets lokaler lå spredt. Politimesteren bodde i embetsbolig, i en gård i Niels Carlsensgate 43 som staten hadde kjøpt av sorenskriver Karl Albert Enger i 1917. Sorenskriveren hadde oppført et lite sidebygg til sitt kontor. Dette tok politimesteren i bruk, og det ble dermed politikammeret for Follo politidistrikt. (Politimesterens embetsbolig var i bruk til 1983, da politimesteren flyttet til privat bolig.)

Politibetjenten i Drøbak hadde tjenestebolig i et hus som ved legat var skjenket byen. Huset ble kalt *hospitalet* og fungerte i tillegg som hjem for fattige enker og som byens rådhus og tingstue. Politibetjenten leide kontor i en privat bolig i Husvikveien 1.

Vekterne hadde tilhold i byens brannstasjon, i et hus som ble kalt *brannvakta*. Her var det innredet en kombinert brann- og politivakt og en politiarrest. Like i nærheten lå Drøbak hjelpefengsel som ble brukt av politiet til varetektsfanger.

I reformåret 1936 fikk Drøbak ny politimester. Han fikk Justisdepartementet med på at Drøbak burde ha en politistasjon sentralt i byen. To måneder før reformen skulle tre i kraft flyttet politimesterens kontor og politibetjentens kontor sammen til Storgaten 28, der politiet disponerte fem rom i leide lokaler. Arrest og døgnåpen politivakt lå fremdeles på *brannvakta*, men vekterordningen ble avviklet. I årene frem mot 1940 vokste politistyrken gradvis. I 1939 besto den av 1 politimester, 2 politifullmektiger, 2 politibetjenter, 2 politikonstabler og 1 konstabelvikar. Polititjenesten, som hadde vært ganske uendret i 35 år, fikk etter reformen i 1936 en ny profil. Byen fikk et politikorps som hadde tilhold på en politistasjon.

[40] Lilleslåtten & Simastuen 2002

2. verdenskrig

Presset

Den tyske okkupasjonen ble en hard prøve for justissektoren. Konge og regjering forlot landet. Politiet ble etterlatt med beskjed om å beskytte og bevare det sivile samfunn. Omlag 60 % av politiembetsmennene og omlag 40 % av samtlige norske politimenn ble i løpet av krigens første to år med i partiet Nasjonal Samling. Etter krigen ble mange straffet som landssvikere. I Norge, i motsetning til for eksempel i Danmark og Belgia, var medlemskap i overløpernes parti i seg selv straffutløsende med mindre det forelå kvalifiserte straffefriende momenter, som deltakelse i motstandsarbeidet. At det var straffbart å være med i NS ble kunngjort fra eksilregjeringen i London i 1942. Da var skaden skjedd. Størstedelen av politifolkene som meldte seg inn, gjorde det før dette tidspunktet.

Den tyske okkupasjonsmakten, ved øverstkommanderende for Norge *reichskommissar* Josef Terboven, ønsket å bygge på eksisterende statsbærende institusjoner. Da ville nyordningen av staten fremstå som mer legal. Mange politimenn som gikk inn i NS oppfattet det som etaten hadde fått et ultimatum. Enten gikk politifolkene inn i NS, ellers ville det norske politiet bli erstattet med tysk politi. Noe slikt ultimatum ble likevel aldri formelt fremsatt. Etter krigen så man at et lokalkjent politi som befolkningen hadde tillit til hadde hatt stor verdi for okkupasjonsmakten. Men hva som fremsto som et realistisk trusselbilde høsten 1940 kan ha vært en annen sak. Nøyaktig hva truslene fra politiminister Jonas Lie og politiledelsen gikk ut på er heller ikke så lett å komme til, fordi de i stor grad ble fremsatt underforstått og antydningsvis i samtaler mellom Lie og den enkelte politimann.

For domstolene var nok planen å gjennomføre en gradvis nazifisering. Det første grepet gjaldt systemet med lekdommere. Den kommissariske justisministeren Sverre Riisnæs ga seg selv retten til å bytte ut domsmenn, lagrettemenn og skjønnsmenn uten videre begrunnelse, samtidig som virketiden deres ble forlenget. Det neste framstøtet rammet fagdommerne og var mer utspekulert. Aldersgrensen for statlige og kommunale tjenestemenn ble redusert fra 70 til 65 år, men den aktuelle statsråden kunne forlenge tjenestetiden hvis han anså tjenestemannen som ”skikket til å fylle de krav som den nye tid legger på ham.”[41] 7. desember 1940 fikk Høyesterett brev fra Terboven der han fratok Høyesteretts dommere retten til å prøve om nye lover utstedt av ham og hans statsråder var i strid med grunnloven. Da besluttet dommerne å fratre sine stillinger. Reaksjonen var nok klarere enn justisminister Riisnæs hadde forventet. Han innledet forhandlinger i forsøk på å få i hvert fall noen dommere med på en ny ordning, men ble nødt til å utnevne et helt nytt lag til den såkalte *kommissariske høyesterett*. Selv om denne domstolen var politisk utnevnt og lojalt underlagt Terboven og hans ministere, fikk den ikke mange utpreget politiske saker til behandling, for disse sakene ble i stor grad tatt ut av det ordinære domsaparatet. Det ble opprettet flere særdomstoler og saker mellom nordmenn og okkupasjonsmakten ble behandlet av tyske domstoler.

JONAS LIE, kommissarisk politiminister.

Tysk politi i Norge

[41] Nøkleby 1985: 61

Da tyskerne rykket inn hadde de med egne politistyrker, med ordenspoliti og sikkerhetspoliti. Ordenspolitiet kaltes *feltgendarmeri*. De fulgte troppene og innkvarterte seg på eller ved de norske politistasjonene. I Oslo fikk de en korridor i Møllergata 19. Det hemmelige statspolitiet *Gestapo* var ikke tallrikt til stede i Norge, men gjorde seg gjeldende ikke minst ved at det overvåket virksomheten til det norske politiet og kunne gripe inn når det fant det opportunt. Ledelsen for det tyske sikkerhetspolitiet overtok blant annet Victoria terrasse i Oslo. Her gjennomførte Gestapo sine forhør. De hadde et lite fengsel i kjelleren, men som regel ble fangene kjørt opp fra Møllergata 19.

Grini

Da krigen brøt ut var et nytt landsfengsel for kvinner på Ila i Bærum praktisk talt ferdig, men enda ikke tatt i bruk. Det ble straks rekvirert av tyskerne. I første omgang ble det brukt til å internere norske offiserer. Siden tjente det som kaserne for tyske styrker. Sommeren 1941 ble anlegget overtatt av det tyske statspolitiet og brukt som lokalitet for *Polizeihäftligslager Grini*. Leiren som ble anlagt her, inngikk i det store tyske nettet av fangeleire og konsentrasjonsleire. Det juridiske grunnlaget for alle disse leirene ble lagt ved unntakstilstandslovene etter riksdagsbrannen i 1933. Da fikk politiet anledning til å sette borgere i varetekt på ubestemt tid uten å gå veien om rettsvesenet. Grini var fremfor alt en leir for den tyske statens politiske fanger i Norge, men tok også inn straffedømte. Det tyske statspolitiet hadde tilsvarende leire på Vestlandet (Ulven, Espeland) Trøndelag (Falstad) og Troms (Sydspissen og Krøkebærsletta). Leiren på Falstad fungerte i en periode som utryddelsesleir for østeuropeiske fanger.

I krigsårene var det et stort press mot fengselsvesenet. I perioder ble det satt to og to fanger på cellene i Botsfengslet.[42] Fengselet i Molde, som var bygget med kapasitet for 12 fanger, hadde i krigsårene regelmessig et belegg på 18-20 fanger.[43]

Bredtveit

Da det gamle Christiania tukthus ble solgt og revet i 1936 ble kvinnelige landsfengselsfanger midlertidig plassert på et tidligere *lærehjem* på Bredtveit. Heller ikke disse lokalene fikk de beholde. I 1941 ble kvinnene overført til et tidligere distriktsfengsel i Sel i Gudbrandsdalen mens det norske NS-regimet tok Bredtveit i bruk som politisk fengsel.

Aksjonen mot jødene

Okkupasjonsmakten benyttet det ordinære norske politiet i aksjonen mot norske jøder. Politiet samlet informasjon om den jødiske befolkningen. De innkalte samtlige kjente jøder til politikamrene for å stemple J i passene deres. Mandag 28. oktober 1942 rykket politi og lensmenn ut for å arrestere jødiske menn. Siden ble også kvinner og barn samlet inn. Utrykningen ble utført som et samarbeid mellom statspolitiet og kriminalpolitiet, supplert med menn fra hirden og fra Germanske SS Norge. Det var alltid en politimann som ledet patruljen.

Statspolitiet
Under 2. verdenskrig ble det opprettet sentralstyrte spesialiserte politienheter, først og fremst statspolitiet og grensepolitiet. Statspolitiet var et politisk politi etter modell av det nazistiske tyske statspolitiet. Statspolitiet under 2. verdenskrig må ikke forveksles med statspolitiet i mellomkrigstiden, selv om det fantes forbindelser.

[42] Johansen 2001: 38
[43] Isaksen 1998: 203

Berg
Byggingen av en fangeleir på Berg gård på Jarlsberggodset utenfor Tønsberg inngikk i planen for å utrydde de norske jødene. Leiren ble satt opp i høyt tempo. 26 oktober ble 60 av de første jødiske fangene satt til å gjøre leiren klar. Etter som flere fanger ble sendt til leieren ble de satt til å utvide og utbedre den. Moritz Nachtstern forteller fra møtet med Berg:

> Selveste leirsjefen tok imot oss. Tappert skrevende og med hånda på revolvertaska holdt han en tale for oss. Den endte omtrent slik: - Den som forsøker å rømme herfra må være klar over at ti mann blant de andre fangene vil bli skutt. Videre vil hele familien til vedkommende bli utslettet. At han selv vil bli skutt i samme øyeblikket han blir grepet, behøver jeg vel ikke nevne. (...)
>
> Rommene vi ble stuet inn i, fireogtyve mann i hvert, var så nakne og tomme som det går an for et rom å bli. Fire vegger, tak og golv, det var alt. Vinduene var ikke bare forsvarlig spikret fast, for sikkerhets skyld var de også beskyttet med piggtrådgitter. (...)
>
> Da frokosten var over, ble vi satt til å grave grøfter. Jorda var frosset, så det var ingen lett jobb for uvante folk. Grøftene skulle være nærmere to meter dype. Ettersom vi kom ned i myrjorda, steg isvannet opp over leggene på oss.[44]

Leiren på Berg var den eneste fangeleiren som helt og holdent ble administrert og bemannet av nordmenn. Den ble ledet av det norske statspolitiet og bemannet med statspolitimenn og tidligere frontkjempere. Behandlingen av jødene var brutal. Flere av vokterne benyttet anledningen til å gjøre narr av fangenes lidelser. Jøder ble beordret til slikt som å sitte i trær og gale som haner i timer i strekk eller til å krabbe nakne med grisene i grisebingen og spise grisemat. For de fleste jødene var Berg en transittleir. Jødiske kvinner og barn ble samlet inn fra 25. november. Dagen etter, da flertallet ble sendt på transport til utryddelsesleire på kontinentet, ble de mannlige jødene som var gift med ariske kvinner skilt fra de andre. Disse ble siden holdt i fangeleirene i Norge til Tyskland kapitulerte.

Rettsoppgjøret
De norske domstolene kom ganske intakte ut av 2. verdenskrig. Høyesterett kunne gjenåpnes 14. mai 1945. For landets øvrige dommere hadde det gått ut en parole om at de skulle bli i sine stillinger, men motstå utfall mot domstolenes politiske uavhengighet. Da freden kom kunne de norske domstolene fortsette uten store opprydninger. Ellers hadde det vært vanskeligere å gjennomføre det svært omfattende rettsoppgjøret som fulgte. Til sammen ble omlag 50 000 nordmenn dømt for ulike former for og grader av landssvik. For å få sakene unna ble det ansatt et stort antall dommerfullmektiger og midlertidige dommere og anklagere. Gjennomføringen av rettsoppgjøret varte til begynnelsen av 1950-tallet. Det er bemerket at straffene var strengest den første tiden.[45]

Den legale siden av rettsoppgjøret var forberedt av eksilregjeringen i London. Anordninger som utvidet bruken av dødsstraff ved landsforræderi og krigsforbrytelser ble

[44] Nachtstern & Arntzen 2006: 22 ff
[45] Dahl 2004: 28 f

utstedt i 1941 og 1942. I farten glemte man å fatte vedtak som åpnet for dødsstraff mot utenlandske statsborgere. En slik anordning ble vedtatt i 4. mai 1945, men for at den skulle kunne brukes måtte den få tilbakevirkende kraft, i strid mot grunnlovens § 97. Alle de 37 henrettelsene i rettsoppgjøret ble gjennomført ved skytning.

De første sju månedene etter frigjøringen ble omlag 24 000 av personene som skulle etterforskes for landssvik arrestert. Interneringsleirene til okkupasjonsmakten og NS-administrasjonen ble benyttet, men behovet var større. Over 200 midlertidige leire ble opprettet, men antallet sank fort. Den siste tvangsarbeidsleiren for landssvikdømte ble nedlagt i 1954.

Politiet i støpeskjeen

Desentralisert politi
Sentralisering, spesialisering og internasjonalisering er tre trekk ved samfunnsutviklingen i etterkrigstiden, også for politiet. Det norske politiet var desentralisert ved at mye av politimyndigheten lå hos den enkelte politimesteren. Mange av politikamrene var små. De store kamrene i Trondheim, Bergen og Oslo var internt desentraliserte ved at mange politifolk hadde tjeneste ved distriktsstasjoner. Oslo politikammer var i en særstilling. Det var mye større enn noen av de andre kamrene. I 1948 administrerte Oslo politikammer 23 større og mindre politistasjoner spredt ut over et stort område.

Lensmannsetaten var en faktor som også gjorde politiet desentralisert. Lensmennene var underordnet politimestrene i politispørsmål, men ble administrert i en annen etat. De var spredt ganske tynt ut over et landstrakt land, og var ofte rekruttert fra den lokale befolkningen. De utførte mye av polititjenesten i sivile klær.

Politiet var bemannet med generalister. Embetsmennene var jurister. Konstablene skulle helst ha underoffisersutdanning, men når rekrutteringen var vanskelig måtte dette fires på. Tjenesten var i liten grad spesialisert, og slik var det på alle plan og nivåer.

Reinpolitiet
Reinpolitiet ble opprettet i 1949. Oppgaven deres var først og fremst å forebygge tjuvslakting av rein og mekle i konflikter om slike spørsmål. De følger reinflokkene i forflytningene mellom vinterbeite og sommerbeite. Påstander om bevisst sammenblanding av flokkene med tanke på tyveri av rein blir også undersøkt. Arbeidsoppgavene er utvidet til å gjelde flere former for flora og faunakriminalitet. De foretar kontroller av laksefisket og etterforsker brudd på reglene for ferdsel i naturen. Ulovlig snøscooterkjøring er den største gruppen av slike forhold.

I patruljer på to og to tjenestemenn holder tjenestemennene oppsyn med hver sin sektor fra kyst til innland i Nord-Troms og Finnmark. I dag tar de seg frem med snøscootere og firehjuls motorsykler. Om vinteren kan temperaturene komme ned mot -40°C og derfor må det stilles store krav til utstyret. Inne på vidda er det oppført hytter som baser for reinpolitiet. De er enkle og praktiske og bygget slik at de raskt kan varmes opp.

Gryende sentralisering og spesialisering
Også før 2. verdenskrig skjedde det bevegelser i retning av sentralisering, spesialisering og internasjonalisering. Statspolitiet hadde vært en spesialisert frittstående politienhet etter tysk mønster, som ble etablert for å stå i mot den internasjonalt orienterte arbeiderbevegelsen. I det desentraliserte norske systemet var det vanligere at overgripende tjenester ble lokalisert ved politikamrene, og først og fremst ved Oslo politikammer. Her plasserte man *identifiseringssentralen* som tok opp og registrerte fingeravtrykk og foto, *kriminallaboratoriet* som analyserte kriminalteknisk materiale og *kriminalregisteret* som utferdiget kriminalstatistikk og sendte ut lister over etterlyste personer og stjålne gjenstander. Sentraladministrasjonen for landssvikeroppgjøret ble likeledes lagt til Oslo politikammer.

Opprettelsen av en overvåkningstjeneste er et eksempel på hvordan sentralisering, spesialisering og internasjonalisering kunne være sider av samme sak. Under 1. verdenskrig ble politiet pålagt å holde oppsyn med mulige utenlandske agenter. Den politiske situasjonen var slik at utenlandske statsborgeres virksomhet i Norge i verste fall kunne trekke landet inn i krigen. Situasjonen ble spisset til da tyske ubåter begynte å

senke norske lasteskip i stor skala, og man visste at de opererte med støtte fra agenter på land. Spesielt i Oslo og Bergen ble politifolk satt til å spane på utlendinger som kom av tog og dampskip og tok inn på hoteller. I 1937 fikk Norge en landsdekkende sentralisert overvåkningstjeneste. Ansvaret for overvåkningen ble lagt i hendene på politimester Welhaven i Oslo. Ved alle politikamrene ble det utpekt en mann som skulle ha ansvar for hemmelige oppdrag for overvåkningstjenesten. Denne personen laget kartotek over lokale kommunister og overvåket utlendinger med uklar identitet. Etter krigsutbruddet i 1939 skulle personer som kunne tenkes å stille seg til rådighet som spioner for de krigførende partene kartlegges.[46]

Under 2. verdenskrig ble det forsøkt å bygge en sterkere sentral ledelse for politiet. Disse ordningene ble, i likhet med alle andre lover og forordninger innført under Terbovens styre, erklært ugyldige. Man gikk tilbake til det systemet som hadde vært i funksjon i 1940.

Oslopolitiet rasjonaliseres først

En omorganisering av Oslo politikammer på 50- og 60-tallet ble brukt som et middel og en modell for å omorganisere hele det norske politiet. Da landssvikeravdelingen ble avviklet i 1950, kunne kriminalavdelingen samlokaliseres på Victoria terrasse. Samtidig ble den omorganisert. Den ble delt i fire avsnitt, tre av dem for å etterforske ulike typer av forbrytelser og det fjerde avsnittet for å spore opp ettersøkte og savnede personer. Innenfor avsnittene ble det opprettet etterforskningsgrupper. Avsnitt 2, *tyverier*, ble for eksempel delt i *grove tyverier*, *simple tyverier*, *post og jernbanetyverier* og *bil og sykkeltyverier*.

Nyordningen av kriminalavdelingen ved Oslopolitiet ansporet Justisdepartementet til å forsøke å effektivisere politiets arbeidsordninger nasjonalt. Det ble nedsatt et utvalg til å lage planer for alle landets politikamre. Planene ble ikke realisert uten videre. Politiembetsmennene gikk i mot. Reaksjonene gjaldt ikke først og fremst innholdet i reformforslagene, men politimestrene syntes ikke det var riktig at organiseringen av kamrene skulle dikteres fra Justisdepartementet. Da dialogen med politiet gikk i vranglås måtte Justisdepartementet finne en ny innfallsvinkel. Rasjonaliseringsdirektoratet ble engasjert til å utarbeide en omorganiseringsplan bare for Oslo politikammer. Da rapporten fra Rasjonaliseringsdirektoratet var klar, ble Oslo politikammer trukket med i utarbeidingen av detaljene og utredningen av de praktiske utfordringene. I 1961 forelå det dermed en komplett plan for omorganisering som også hadde støtte i politiet. En del av planen var at politikammeret skulle opprette et eget *organisasjonskontor,* som skulle lede gjennomføringen av omorganiseringen og følge opp med nye forbedringer. Politikammeret skulle fra nå av være selvrasjonaliserende. Da Justisdepartementet på denne måten hadde nyordnet Oslo politikammer, sto de andre politikamrene for tur.

I perioden 1955 til 1963 ble det store flertallet av distriktsstasjoner i Oslo nedlagt. Kanskje var lokalsamfunnene blitt mer anonyme i etterkrigstiden, slik at konstablene ikke lenger hadde så tydelige miljøer å patruljere i. Kanskje gjorde samferdselssituasjonen de lokale stasjonene mindre nødvendige. Det var lettere for publikum å ringe eller å ta bussen til hovedstasjonen. Det var lettere for politiet å rykke ut med biler. Det manglet likevel ikke på protester fra publikum og fra distriktskonstablene. Til syvende og sist ble

[46] Fossen & Ertesvaag 1992, Lilleslåtten & Simastuen 2002

distriktsstasjonene nedlagt fordi dette var et nødvendig ledd i planene for å omorganisere politikorpset. Den nye organisasjonen skulle ha færre, men sterkere bemannede enheter. Planen var å etablere en hovedstasjon og fire ganske store bydelsstasjoner. Samtidig slet Oslopolitiet med rekrutteringsvansker. Over 100 stillingshjemler sto i lang tid ubesatte. For å innfri omorganiseringsplanen måtte småstasjonene legges ned og mannskapene måtte omdisponeres.

Nytt politihus på Grønland

Nå måtte det etableres en ny hovedpolitistasjon. Blikket ble rettet mot Botsfengslets tomt på Grønland. I 1961 var det klart at det skulle bygges et nytt landsfengsel på Ullersmo og at det mer enn hundre år gamle Botsfengslet skulle tømmes for fanger. Den første byggeplanen gikk ut på å rive både Botsfengslet og Møllergata 19. I stedet for den gamle hovedpolitistasjonen skulle det oppføres nye regjeringsblokker. Der Botsfengslet lå ville det bli plass til en stor og moderne hovedpolitistasjon. På begynnelsen av 1960-tallet hadde imidlertid kulturverninteressene, Riksantikvaren og Norske arkitekters landsforbund, begynt å gjøre seg gjeldende på måter som gjorde at planene ble vanskelige å gjennomføre. Riksantikvaren lanserte et motforslag for ny hovedpolitistasjon: Arkitekt Schirmers gamle fengselsbygning kunne utvides. De gamle cellefløyene kunne bygges om til moderne kontorer. Verkstedfløyen fra 1937 kunne rives og gi plass til et tilbygg. Hele ombyggingen kunne lyses ut som en arkitektkonkurranse. Politiets ledelse var ikke begeistret. De ønsket et helt nytt hus, og den nye hovedpolitistasjonen for Oslo sto ferdig i 1978 på et hjørne av Botsfengslets tomt. Den nye hovedpolitistasjonen var en stor bygning, med 45 000 kvadratmeter fordelt på ni etasjer og to underetasjer.

Rasjonalisering på landsbasis

Flere steder ble det bygget nye politihus på 1960- og 70-tallet, ofte i samlokalisering med domstolene. Nye samferdselsmønstre gjorde sentralisering av polititjenestene mer hensiktsmessig. Samtidig ble spesialtilpassede lokaler ofte ansett som et vilkår for å få til en rasjonell omorganisering av polititjenestene. I *Drammen* ble det første moderne samlokaliserte tinghus / fengsel / politihuset oppført i 1962. *Fredrikstad* politikammer ble samlet under ett tak i Statens hus i 1967, men i 1974 måtte hele kriminalavdelingen flytte ut på grunn av plassmangel. I 1993 ble det bygget et helt nytt politihus, og politiet ble igjen samlokalisert. Et nytt romslig politihus for *Asker og Bærum* politidistrikt ble oppført i Sandvika i 1972. I 1976 kunne *Kristiansand* politikammer også flytte inn i et nytt kombinert fengsel, tinghus og politihus. Bygget ruver som en 1970-talls betongkoloss i et nabolag som ellers består av små trehus. Om huset var stort, ble det likevel fort for lite og utlendingsseksjonen , pass og hittegodskontoret måtte flytte ut. Huset ble ombygget og fikk en mer effektiv plassutnyttelse i 2003.

KORRIDOR I SENTRALARRESTEN FOR OSLO FRA 2008. Politiarresten var ikke den mest påkostede delen av politihuset, og fikk fra åpningen kritikk for å være unødvendig trist og trang. Det var lytt mellom cellene. Personalet hadde knapt noen steder å gjøre av seg. Etter mange års bruk var bygget sterkt nedslitt. I 2008 ble det åpnet en nybygget sentralarrest, som lå i forlengelsen av politihuset. Fremdeles skal kapasiteten være 100 fanger. Denne gangen er det også brukt midler på interiørene. Ni malerier og fotocollager dekorerer store flater. Det er anlagt syv luftegårder inne i bygget. Personalet har fått et grønt gårdsrom som pauseområde.

BERGEN HOVEDPOLITISTASJON FRA 1965 OG 1994. Bergen fikk en nybygget hovedpolitistasjon i 1965, men den var mindre enn politiledelsen ønsket. Ikke før i 1986 fikk Bergenspolitiet store nok samlede lokaler til å organisere seg slik de gjerne ville. Da overtok politiet nabohuset: det gamle huset til Morgenavisen. I 1994 ble det oppført et stort nytt bygg for politiet i samme kvartal. Bergenspolitiet disponerer dermed tre hus vegg i vegg med et samlet areal på 8422 kvadratmeter.

Også lensmennene sentraliseres

Parallelt med at det ble bygget nye og større politihus for omorganiserte og rasjonaliserte politikamre, foregikk det en sentralisering innen lensmannsetaten. En hovedgrunn var de mange kommunesammenslåingene. Det toppet seg i 1964, da antallet kommuner i Norge ble redusert med en fjerdedel. Det medførte større sammenslåtte lensmannsdistrikter, med behov for større kontorlokaler. På 1960- og 70-tallet ble lensmannskontoret mange steder flyttet fra lensmannens bolig til sentralt beliggende lensmannskontorer. Så lenge lensmennene hadde kontor i hjemmet var gjerne hele husstanden involvert i virksomheten. Kona til lensmannen i Rennebu forteller fra 1950- og 60-tallet:

> Båe karane på lensmannskontoret måtte ofte dra ut på oppdrag. Det vart min jobb å passe telefonen og ekspedere dei som ringte eller gje beskjeder til lensmannen. Eg ekspederte også dei som kom på kontoret. Alt dette var gratisarbeid som eg heldt på med så lenge Ivar hadde kontor heime.[47]

Opp til 1945 var det lensmannen selv som lønnet betjenter og kontorfolk. Etter den tid har ansatte på lensmannskontorene vært lønnet av staten. Først i 1974 gikk lensmennene selv over på full fastlønnsordning. Sportler og gebyrer som hadde utgjort en del av lensmennenes inntektsgrunnlag, gikk fra nå av i sin helhet til staten. Som følge av overgangen til fastlønn kom også en overgang til fastere arbeidstider. Lensmannen hadde tradisjonelt ikke noe klart skille mellom fritid og arbeidstid. Hvis noen trengte akutt hjelp, kom de og banket på vinduet om natten.

Sentraliseringen og spesialiseringen av statens virksomhet førte til at lensmennene mistet funksjoner.[48] Registrering av innflytting og utflytting falt bort ved opprettelsen av kommunale folkeregistre i 1947. Det direkte veitilsynet falt bort i 1961. Skritt for skritt har oppgavene knyttet til innfordring av skatter falt bort. Arveavgiften var den siste som ble overført, i 1974. Samtidig har de gjenværende oppgavene blitt mer omfattende.

I 1994 ble politietaten og lensmannsetaten slått sammen. Det administrative ansvaret for lensmennene, som hadde ligget hos fylkesmennene, ble overført til politimestrene. Fra 2000 har lensmannsbetjentene fått graden *politibetjent*. Selv om lensmennene er blitt tydeligere innlemmet i politistyrken, har de fremdeles sivile oppgaver som skiller dem fra annet politi, blant annet som namsmenn og *notarius publicus*.

---

[47] Hoel 1995

[48] Nordstoga 1992: 143

Politiutdannelsen
Statens Politiskole var opprettet i 1920. Skolen fungerte som et utdannelsestilbud til menn som hadde fått ansettelse i politiet, men den viktigste utdanningen fikk man likevel på kammeret, ved råd og veiledning fra erfarne kolleger. Etter 2. verdenskrig fikk Politiskolen økt betydning. Det ble et vilkår å ha Politiskolen for å få fast ansettelse i polititjeneste. I 1946 fikk skolen overta Gardekasernen på Majorstua, der den fremdeles holder til. Mens Politiskolen var en etatskole var elevene nødvendigvis allerede ansatt i politiet. De fikk derfor lønn under utdanningen. I 1979 fikk skolen et stort tilbygg, blant annet med en øvelsespolitistasjon som liknet en middels stor politistasjon på denne tiden.

Et ledd i spesialiseringen av det norske politiet var omdanningen av Statens politiskole til Politihøgskolen i 1996. En høgskole er også en forskningsinstitusjon, noe som på sikt måtte bidra til å gjøre kurstilbudet mer fordypet. Ved omleggingen til høgskole fikk skolen nok et tilbygg, med blant annet bibliotek, klasserom og grupperom. Et stort auditorium ble innredet i den gamle garasjen. Dagens grunnutdanning er en treårig bachelorgrad som kombinerer teoretisk og praktisk øvelse. Det tilbys mastergrad i politivitenskap. Etter- og videreutdanningskursene er en viktig del av studietilbudet. Her kan man studere i emner som skarpskyting, brannetterforskning og tvangsfullbyrdelsesrett.

I tillegg til lokalene i Oslo har Politihøgskolen utdanningssentre på Stavern og på Kongsvinger, der mange av de operative øvelsene finner sted. I 1997 ble det åpnet en avdeling i Bodø som tilbyr grunnutdanning tilsvarende den i Oslo.

Hundetjenesten
Så lenge det har eksistert politi har hunder vært benyttet til å søke etter personer og gjenstander. I Norge var det lenge opp til den enkelte tjenestemann å ta initiativ til å øve opp hunder for å bruke dem i spaning og etterforskning. Først i 1980 ble hundetjenesten ved Oslo politikammer opprettet og i 1981 fikk spaningsavsnittet tre spesialbiler for transport av hund. I 1996 fikk hundetjenesten i Oslo et eget hovedkvarter på Alna, utenfor allfarvei. Hundestallene er bygget for å sikre hundene ro i hvileperiodene og er avskjermet med gressvoller.

Politiets sentrale hundetjeneste er lokalisert ved Politihøgskolens utdanningssenter på Kongsvinger og Politihøgskolen tilbyr etterutdanningskurs for hundeførere. Her får også hunden en sertifisert utdannelse. Hundene benyttes blant annet i redningstjeneste, narkotikasøk og sprengstoffsøk.

Kripos
Kriminalpolitisentralen var ikke så mye en nyskaping som en omorganisering av en tidligere ordning: Kriminallaboratoriet, identifiseringssentralen, kriminalregisteret og Polititidende ved Oslo politikammer, som hadde vært organer som skulle betjene hele landet, ble i 1959 skilt ut til en frittstående enhet.[49] Opprettelsen av Kripos rokket ved Oslo politikammers særstilling som landets mest betydningsfulle. I 1960 ble også det norske Interpolkontoret overført til Kripos, mot høylytte protester fra Oslos politimester.

Ved opprettelsen av Kripos ble det forutsett at det stadig ville komme nye felter for kriminalteknisk ekspertise. Kripos kom derfor til å trenge et system for å

[49] Dahle 2008

POLITIHØGSKOLENS BYGNINGER FRA 1979 OG 1996, sett fra bibliotekshagen.

POLITIDIREKTORATET / SENTRUM POLITISTASJON, utsnitt av fasaden. I 2000 ble det bygget et ni etasjers hus på den gamle tukthustomten i Oslo. I eldre tid hadde tomten blant annet rommet tukthusets kirkegård. Det nye huset skulle gi lokaler til både Sentrum politistasjon og det planlagte Politidirektoratet. For å få plass til den nye bygningen rev man blant annet tukthusets salgsbod fra 1844, som var den siste gjenværende bygningen fra det gamle tukthuskomplekset. Bevaringsmyndighetene satte som vilkår at restene av tukthusmuren fra 1860-tallet skulle bevares slik de sto. Dette var vanskelig å forene med politimyndighetenes behov for arealer, men man kom til det kompromisset at muren kunne rives ned, men bygges opp igjen stein for stein som en integrert del av den nye bygningen. Først var avtalen at hver stein skulle komme tilbake til nøyaktig det samme stedet i muren, men kravet ble endret til at muren skulle fremstå med det samme uttrykk som før.

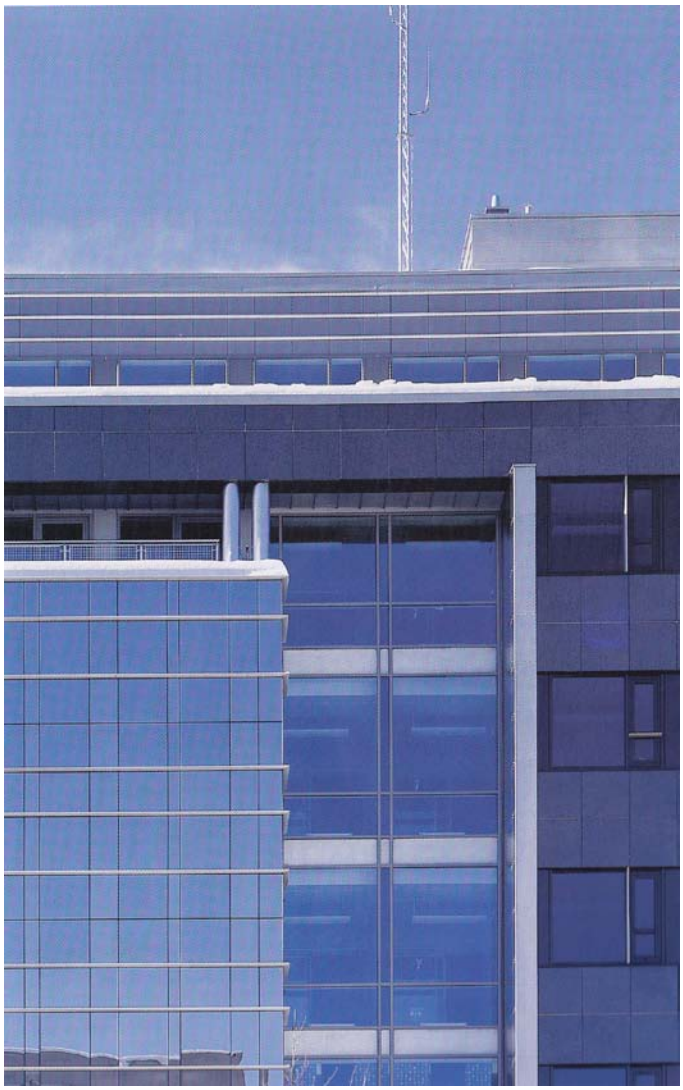

avvikle kompetanseområder. Undersøkelsesmetoder som til å begynne med var nye og sjeldne, ville etter hvert kunne overlates til mindre spesialiserte etterforskere på politikamrene. For å hjelpe frem disse prosessene har Kripos en egen *Seksjon for kompetanseoverføring.*

Aktiviteten ved de internasjonale domstolene i Haag og Strasbourg har påvirket organiseringen av det norske politiet. I 2005 fikk Kripos ansvaret for etterforskningen av internasjonale forbrytelser blant annet knyttet til krigføring. Samtidig fikk Kripos påtalemyndighet og anledning til å åpne egne saker. Til da hadde Kripos kun vært leverandør av bistand til andre etterforskningsenheter.

Spenninger som fortsetter

Sentralisering og spesialisering er fremdeles tidens melodi, men det er også krefter som virker i motsatt retning og hensyn som gjør at sentraliseringen og spesialiseringen av politiet ikke kan bli uavbrutte bevegelser. Ved sentraliseringen av Oslo politikammer på 1960-tallet ønsket man å vinne tilbake noe av den kontakten med publikum som gikk tapt ved å stasjonere en ny type politienheter ved bydelsstasjonene. De ble kalt *bydelspoliti*, og skulle jobbe systematisk overfor skoler, sosialkontorer, idrettsforeninger, ungdomsklubber og liknende. Oslopolitiet eksperimenterer nå med en ny ordning som likner litt på det man tidligere hadde med desentraliserte politivakter og patruljerende konstabler, nemlig *mobile politienheter*. Dette er en slags campingbiler som er innredet til politivakter. En av måtene å bruke de mobile politienhetene på vil være å parkere dem i områder av byen der det har vært mange uloveligheter og ordensproblemer. Ved å få politiet tydelig og uniformert til stede håper man å redusere omfanget av ran, overfall og åpenlys omsetning av narkotika.

Et trekk ved sentraliseringen er at statens ansvar for ledelsen og kvaliteten på statlige tjenester stadig øker og sjelden avtar. Som følge av *Politireform 2000* ble ledelsen av politiet styrket da et eget Politidirektorat ble opprettet i 2001. Direktoratet, som har ca. 120 ansatte, har ansvaret for den kontinuerlige oppfølgingen av politi- og lensmannsetaten, mens justisministeren har full rett til innsyn og instruksjon. I 2002 ble antallet politidistrikter i Norge redusert fra 54 til 27. Nedskjæring i antallet regionale hovedkvarterer ga en sentralisering av polititjenestene i distriktene. Ved reduksjonen skulle etaten gjøres lettere å styre ved at antallet enheter direktoratet kontrollerer ble færre. Direktoratet skal drive med målstyrt videreutvikling av polititjenesten i Norge, men mye av myndigheten skal fremdeles ligge i politidistriktene. Gevinstene ved å få oversiktelige og styrbare enheter skal veies mot gevinstene ved å ivareta en nær kontakt med publikum. I en verden med grenseløs digital kommunikasjon vil fremdeles mye av den viktigste kommunikasjonen til politiet foregå muntlig og ansikt til ansikt.

Grensekommissariatet i Finnmark

I 1825 ble det trukket en grense mellom Norge og Russland som på det nærmeste svarer til dagens grense. Tiden med delt overhøyhet over grenseområdene og uklare skillelinjer var dermed over. Da Finland løsrev seg i 1920 ble dette en grense mellom Norge og Finland. På denne tiden var den ganske klart definerte grensen en svært åpen grense for de som bodde i nærheten av den. Hvis husdyrene krysset over fulgte man selvfølgelig etter og hentet dem. Fiskelykken kunne være like god ved den andre bredden av grenseelven. Nærmeste og kjæreste nabo kunne gjerne bo på den andre siden. I 1945 var det Sovjetunionen som ble nabolandet, og grensen endret brått karakter. Den ble en stengt og bevoktet grense, og norske forsvarsmyndigheter betraktet naboens virksomhet med mistanke.

I 1949 inngikk de to landene en overenskomst som skulle minske gnisninger i hverdagen og minske farene for overtramp som lett kunne få kritiske følger i perioder med høy spenning. Landene opprettet hvert sitt grensekommissariat, som skulle administrere overenskomsten. Det norske grensekommissariatet ble plassert under Justisdepartementet og fikk hovedkvarter i Kirkenes. Det ble således to departementer som samarbeidet om å vedlikeholde grenseavtalen. Forsvarsdepartementet sto for utførelsen av de praktiske oppgavene, mens Justisdepartementet hadde ansvaret for selve avtalen.

KONFERANSEBYGGET TIL GRENSEKOMMISSARIATET.

Grensekommissærene på hver side skulle ha regelmessige møter ved grensen for å diskutere spørsmål som kom opp og for å holde kommunikasjonskanalene åpne. Hvis henvendelsen kom fra norsk hold skulle møtet holdes på norsk jord, og motsatt hvis henvendelsen kom fra sovjetisk hold. I den første tiden ble møtene holdt under åpen himmel ved grensemerke 230. Russerne var først ute med å bygge et konferansehus. I vanskelig vær tok den norske delegasjonen imot tilbud om å bruke dette, men med den følgen at russerne som vertskap overtok møteledelsen. I 1956 ble det også bygget et konferansehus på den norske siden.

Sysselmannen på Svalbard[50]

Den norske regjeringen hadde lenge vegret seg mot å gjøre krav på Svalbard med tanke på utgiftene et slikt krav ville medføre. Men på begynnelsen av 1900-tallet ble det funnet kull der, og interessen som ble meldt fra flere land gjorde at saken ikke kunne utsettes videre. I 1920 ble Svalbardtraktaten underskrevet i Paris. Traktaten gir Norge overhøyhet over Svalbard, som dermed kunne regnes som fullt integrert i det norske territoriet. Avtalen gir imidlertid alle signaturstatene likeverdige rettigheter til å drive næringsvirksomhet på øyene, og det er naturligvis blitt et tema for diskusjon hvordan denne likeverdigheten skal forstås. Traktaten sier at øyene skal administreres av en *sysselmann* under den norske kronen. Her tok man opp igjen en tittel fra Norges storhetstid i middelalderen.

Det er norsk rett som gjelder på Svalbard, og øyene utgjør et eget politidistrikt. Sysselmannen har påtalemyndighet på linje med andre politimestere. Svalbard er tilknyttet en tingrett og en lagmannsrett på fastlandet.

SYSSELMANNENS ADMINISTRASJONSBYGG fra 1995.

Under 2. verdenskrig ble bosettingene på Svalbard rasert av tyske styrker. Etter krigen fremmet Sovjetunionen krav om at det skulle opprettes en felles norsk-sovjetisk militærbase, noe den norske regjeringen avviste med henvisninger til Svalbardtraktaten. Gjenoppbygningen av en norsk bosetning i Longyearbyen og en sovjetisk i Barentsburg fra 1948 hadde overtoner av politisk markering. I Longyearbyen ble det bygget en embetsgård for sysselmannen. Bygningen ligger høyt og fritt med utsikt over fjorden og den er godt synlig. Arkitektonisk blandes funksjonalisme og historisme, med hentydninger til middelalder og folkeeventyr, med pyramideformet tak med spir, laft og skifertak. Bygningen var Svalbards administrative senter. Her hadde sysselmannen både bolig og kontor, med politiarrest og seremonirom for vielser. Det ble i tillegg satt opp en bolig for sysselmannens fullmektig, også den med politiarrest.

I 1978 fikk sysselmannen et frittstående kontorbygg. Det brant i 1995, og på grunnmuren ble det oppført et nytt administrasjonsbygg. Formen til det tidligere bygget hadde spilt på karakteristiske fjellformasjoner i området rundt Longyearbyen. Det nye bygget spiller på taubanesentralen, det gamle anlegget for transport av kull gjennom byen.

[50] Risåsen 2003: 56-59

Domstolene i tinghus

Saksmengden øker

Økende saksmengde har vært en utfordring for domstolene hele 1900-tallet. Forskjellige tiltak er satt inn for å lette presset. Det ble opprettet spesialdomstoler for forskjellige former for tvistemål. Denne løsningen gikk myndighetene prinsipielt bort fra etter krigen. En del av kritikken mot Quislings administrasjon gikk på opprettelsen av spesialdomstoler. Målsetningen ble at det vanlige rettssystemet skulle ha en vid kompetanse og at dommerne ikke skulle være spesialister men generalister. Etter krigen til ca. 1956 var den viktigste løsningen for å få behandlet stadig flere saker å opprette flere sorenskriverembeter. Deretter ble løsningen å slå sammen domstolene og tilføre dem flere fagdommere. Antallet dommerfullmektiger og størrelsen på kontorpersonalet økte. Grensene for hvilke oppgaver kontorpersonalet kunne ta hånd om ble utvidet.

Før krigen var det normale sorenskriverkontoret ikke større enn to til tre rom: et rom til sorenskriveren, et rom til kontorbetjentene og kanskje et rom til en fullmektig. Nye samferdselsmønstre begynte å gjøre seg gjeldende. I regnskapsbøkene for sorenskrivergårdene finnes det i årene omkring 1930 en rekke anførsler for anskaffelse av automobilskur.[51] Men det gamle mønsteret der sorenskriveren reiste ut til de faste tingstedene og til andre plasser der rettshandlinger skulle utføres, sto ved lag. Dette mønsteret begynte først å endre seg på 1970-tallet, da bruk av privatbil var blitt vanligere.[52] Nå ble flere rettsmøter holdt ved sorenskriverens kontor. Utviklingen gikk i retning av at sorenskriverkontor og rettssal ble samlokaliserte.

Tinghus

På 1930-tallet begynte man å oppføre formålsbygde tinghus i noen av de større norske byene. Bergen tinghus sto ferdig i 1933. Oslo fikk i 1940 et nybygget tinghus i Grubbegata 1, i tilknytning til Justisbygget. Tinghusene i Trondheim og Stavanger ble forsinket av krigen og sto ferdige i 1951 og 1952. I tillegg til byenes domstoler og lagmannsretter flyttet sorenskriveriene i de tilgrensende landområdene til de nye tinghusene. Byggevirksomheten kan knyttes til reformen av sivilprosessen. Lagmannsrettene ble større og fikk behov for mer permanente lokaler. Bedrede kommunikasjoner og endret samferdsel hører også med i bildet.

I årene 1962-1971 ble den statlige bygningsmassen fordoblet.[53] Da domstoler og politikorps flyttet på 1960- og 70-tallet, var det oftest til flerfunksjonshus som de delte med andre offentlige kontorer. Dette var store, nokså monumentale, men likevel nøkternt utformete anlegg for samlokalisering av flere virksomheter: *Drammen tinghus* med politi, domstol og fengsel (og også andre statlige kontorer), *Sandvika tinghus* med politi,

[51] Thime 1991: 68
[52] Falch 1991: 89
[53] Strøm 1974

SØRE SUNNMØRE SORENSKRIVERGÅRD fra 1905. De første tiårene på 1900-tallet ble det bygget mange nye sorenskriverboliger i Norge. I 1932 eide staten 67 slike anlegg. Før denne bygningen ble reist hadde sorenskriveren for Søre Sunnmøre hatt tilhold på en gård der det også var gårdsdrift. Bygget som ble reist i 1905 var et formålsbygg for rettsutøvelsen. Kontoret var i 1. etasje med egen inngang. Resten av huset var sorenskriverens bolig. Det ble samtidig oppført et uthus med en liten funksjonærbolig, hønsehus og stall. I 1958 ble det reist en garasje. På begynnelsen av 1980-tallet ble huset bygget om. I stedet for sorenskriverboligen ble det innredet to rettslokaler med dommer- og vitnerom. Bygningen huser i dag Søre Sunnmøre tingrett.

SANDVIKA TINGHUS. Sandvika tinghus og politihus ble oppført med prefabrikkerte betongelementer i 1971. Anlegget var del av statens store byggevirksomhet på 1960- og 70-tallet. I de første byggeplanene var posten og arbeidskontoret med i prosjektet og navnet var Statens hus i Sandvika. Det endelige byggeprosjektet omfattet lokaler for politi, lensmann og rettsvesen, samt vaktmesterbolig og et stort parkeringsanlegg. Kommunen satte som vilkår at tinghuset skule ha 110 parkeringsplasser. Prosjektet endret navn til Justisbygget i Sandvika.

SANDVIKA POLITIHUS fra 1971. Politiets gymsal stikker frem til høyre på bildet. Politiet har flyttet fra huset og gymsalen er foreslått revet.

OSLO TINGHUS, sentralhallen. Oslo tinghus fikk 52 større og mindre rettssaler. Tre av salene var spesielle sikkerhetssaler med sluser for sikkerhetskontroll og skuddsikkert glass. Fire saler fikk faste tolkebokser, men behovet for tolker har blitt større enn planleggerne kunne forutse. I dag tolkes det i omlag 20% av sakene i Oslo tingrett. Å få utført tolkingen på en faglig tilfredsstillende måte er en betydelig utfordring. Alle dager er det mellom 40 og 50 politifolk i arbeid med å transportere, forvare og fremstille varetektsfanger som skal i retten. Det er planlagt at arealene for politi og varetektfanger skal utvides og oppgraderes.

HAMAR TINGHUS fra 1999. Her ble herredsrett, lagmannsrett og statsadvokatembete samlokalisert. Da hadde herredsretten lenge vært i en sentraliseringsprosess: Nord Hedmark og Sør Hedmark sorenskriverier ble samlokaliserte i Fylkeshuset i Hamar i 1970. I 1992 ble de to slått sammen til en stor domstol. Det som utløste byggesaken var likevel at Eidsivating lagmannsrett ble delt i forbindelse med toinstansreformen. Den delen som ble igjen i Oslo tok opp det historiske navnet Borgarting, mens delen som ble lokalisert på Hamar fikk beholde navnet Eidsivating. I tillegg til hovedkvarteret på Hamar leier lagmannsretten rettslokaler i flere kommunestyresaler og forsamlingslokaler.

domstol og sivilforsvar, *Justishuset i Kristiansand* med politi, fengsel, domstol og sivilforsvar og *Fredrikstad tinghus* for politi, domstol og post. På denne tiden ble det også oppført bygningskomplekser som ble kalt *Statens hus*, der man samlokaliserte statlig virksomhet, som fylkesmann, veivesen og i mange tilfeller også justisvirksomhet.

På 1990- og 2000-tallet gikk utviklingen i retning av en sterkere spesialisering av byggene. De offentlige kontorene ble større. De vokste ut av gamle delte boforhold. Noen kontorer flyttet til nye formålsbygg, mens de gjenværende overtok og nyinnredet lokaler i de eldre husene.

Indre og ytre sone

I bølgen med nye tinghus på 1990-tallet var Oslo tinghus (1994) det første og mest påkostede. Innvendig fikk det et gjennomgående skille mellom en indre og en ytre sone. En side ved dette prinsippet er at det styrker sikkerheten til de ansatte. Utenforstående holdes ute av kontorområdene. De som beveger seg i den indre sonen er dommere, lekdommere og administrativt personale. Tiltalte som fremstilles fra varetekt blir også transportert til rettssalen gjennom den indre sonen. Den ytre sonen er åpen for alle, og her ferdes partene i sakene, advokater, vitner, publikum og presse. Det blir et arkitektonisk mål at de to sonene bare skal møtes i rettssalene og i resepsjoner og ekspedisjonsskranker. For å få til dette må den indre sonen ha egne korridorer, heiser, trappehus og toaletter. Tinghusene fra 50-tallet hadde ikke indre sone på denne måten. Adgangen til kontorområdene kunne være regulert ved resepsjoner. Dommerne hadde som regel egne bakrom til rettssalene, men mellom kontorer og rettssaler beveget de seg i de samme trappene og korridorene som andre brukere av huset.

Toinstansordningen

Den norske straffeprosessen gjennomgikk en viktig endring i 1995. Da ble det slik at alle straffesaker først skulle behandles av by- eller herredsrett. Både saksbehandlingen, skyldspørsmålet og straffutmålingen kunne deretter påankes til lagmannsretten. Samtlige saker for lagmannsretten var fra nå av ankesaker. Adgangen til å anke skulle reguleres av lagmannsrettens kjæremålsutvalg. For lagmannsrettens dommere førte toinstansordningen til færre reiser ut til tingsteder i lagsognene. Sakene behandles oftere der lagmannsretten har sine kontorer.[54] For by- og herredsrettene ga toinstansreformen en vekst i antallet store straffesaker. Flere steder ble det nødvendig å oppføre nye tinghus. For eksempel flyttet domstolene i Steinkjer fra Statens hus til et nybygget tinghus i 1997. Herredsretten trengte større lokaler etter toinstansreformen.

Den juridiske kontakten på tvers av landegrensene har økt i omfang og betydning. Aktiviteten til organisasjoner som FN, EU, EØS og Europarådet gjør at fremmed rett og internasjonal rett stadig må tas i betraktning i norske rettssaler. I 1999 ble den Europeiske menneskerettighetskonvensjonen gjort til norsk lov, og den har forrang for andre norske lover unntatt grunnloven. En viktig grunn til at toinstansordningen ble gjennomført var at den norske straffeprosessen skulle bringes i overensstemmelse med FN-konvensjonen om sivile og politiske rettigheter.[55] Da måtte man forbedre anledningen til å få dommer fra første instans i domskjeden overprøvet.

---

[54] Lie 1997: 50
[55] Falkanger 2007: 208

Ideologiske brytninger i fengselsvesenet

> *Om Ila sikringsanstalt:*
> Samtaleterapien har vært det sentrale innenfor den psykiatriske behandling ved anstalten. Psykiaterne har i samtalene med de innsatte søkt å klarlegge for dem deres særlige atferdsmønstre, å peke på deres karakterdefekter og gjøre dem kjent med hvordan de kan kontrollere dem. Ved anstalten har man også gjort noe bruk av gruppeterapi. Det kan også opplyses at man i noen tilfelle har latt innsatte få elektrosjokkbehandling ved sykehus i byen, og i noen få tilfelle har man foretatt kastrasjon. Enkelte innsatte er forøvrig blitt kastrert før de er satt inn i sikringsanstalten. Man har ikke gjort bruk av lobotomi eller narkoanalyse.
>
> *Om Berg arbeidsskole:*
> Komiteen antar at det både er i samfunnets og lovbryterens egen interesse at han tidlig blir undergitt en rasjonell behandling i en anstalt som rår over flere behandlingsmuligheter. I så måte står Berg arbeidsskole i en gunstig stilling, og skolen er i dag godt rustet til å gi de unge lovbryterne en god faglig og teoretisk opplæring og annen passende behandling.[56]

Sitatene er fra Fengselskomiteens innstilling fra 1956 og viser en herskende holdning til fengsler i etterkrigstiden. I oppbyggingen av velferdsstaten er hovedprinsippet at *alle skal med, fra vuggen til graven*. Samtidig gir utøverne av terapiprofesjonene, som vokser i antall og befester nye posisjoner, løfter om at de kriminelle kan føres tilbake til samfunnet. Fangevoktere kurses i gruppeterapi. Ettervernet overtas av profesjonelle sosialarbeidere.

Nå ble det ikke gjort store endringer i det ordinære fengselsvesenet på 50-tallet. Snarere enn å bygge ut fengselsvesenet later det til at man ønsket å bruke det mindre. Anledningen til å gi påtaleunnlatelse eller betinget dom ble utvidet. Andelen straffedømte som fikk ubetinget fengselsstraff sank fra 39% i 1946 til 29% i 1955 til 21% i 1960.[57]

Ila sikringsanstalt, Berg arbeidsskole og Bredtveit landsfengsel og sikringsanstalt for kvinner var de viktigste tilvekstene i fengselsvesenet på 1950-tallet. Dette var sentrale og spesialiserte institusjoner som betjente hele landet.

Bredtveit landsfengsel for kvinner

Bredtveit var fra 1945 fengsel for kvinnelige landssvikdømte. Etter krigen var kriminaliteten lav og Justisdepartementet regnet ikke med å få bruk for et så stort kvinnefengsel som det var bygget på Ila. Bredtveit fikk en permanent rolle som landsfengsel og tvangsarbeidshus for kvinner fra 1949, mens Ila skulle benyttes som sikringsanstalt for menn. Siden Bredtveit skulle være en ren kvinneanstalt ble det gamle lærehjemmets snekkerverksted ominnredet som veve- og maskinstrikkesal. Smien ble tatt i bruk som garasje.

---

[56] Fra Fengselsreformkomiteens innstilling 1956: 142, 124. Etter Hauge 1996: 257
[57] Hauge 1996: 258

Ila sikringsanstalt
Straffeloven av 1902 hadde paragrafer for å holde særlig farlige eller utilregnelige personer innesperret lenge. Fanger dømt til sikring eller forvaring ble dels plassert på Opstad og dels på Akershus. Behandlingen av dem skilte seg lite fra behandlingen av de andre fangene. Da landsfengselet fikk overta en avdeling i det nyåpnede Oslo kretsfengsel avdeling B (”Bayern”) ble fanger fra Akershus overført dit, og fra 1939 til krigen brøt ut var Akershus på det nærmeste en ren forvaringsanstalt.

Da Ila ble tatt i bruk som sikringsanstalt i 1951 var det meste av tyskernes brakkeby revet. Reglementet for sikringsanstalten la vekt på at de innsatte skulle få behandling tilpasset den enkeltes personlighet og behov. Det ble ansatt en overlege med psykiatrisk utdannelse og direktøren skulle legge vekt på overlegens uttalelser. For å danne et godt klima for behandling skulle anstalten ha et halvåpent preg. Utenom arbeidstiden skulle de innsatte få bevege seg fritt mellom avdelingene og fellesrommene. I luftetiden kunne de gå ut og inn som de ville. Det ble arrangert utflukter til kino, teater og sportsarrangementer. En permisjonsordning var et nytt trekk i fangebehandlingen. Arkitekturen ga en hjelpende hånd for å danne en halvåpen atmosfære. Ila var bygget som kvinnefengsel, uten de sterkeste sikkerhetsanordningene. Det ble mange rømninger de første årene. Fengselsstyret ønsket å beholde den halvåpne anbringelsesformen, men strammet inn ved å bygge en lukket avdeling for rømlinger og andre risikofanger. Den lukkede avdelingen sto ferdig i 1962, omgitt av en fem meter høy ringmur og forbundet med hovedbygningen med en *kulvert* (lukket gang). De to fangegruppene skulle holdes strengt atskilt, og den lukkede anstalten fikk egne verksteder, forsamlingssal og lufteområde.

Forvaring gikk ut av bruk på 1950-tallet. Bruken av sikring ble gradvis redusert til å gjelde for drap, grov vold, sedelighetsforbrytelser og ildspåsettelse. Fordi antall sikringsdømte gikk ned ble det på midten av 1970-tallet åpnet for å ta inn fanger med landsfengseldom, og navnet ble endret til *Ila landsfengsel og sikringsanstalt*.

I 2002 ble sikringsparagrafen erstattet med en ny bestemmelse om forvaring, som rammer de det er nærliggende å tro at vil gjenta farlige forbrytelser (men ikke de utilregnelige, som skal tas hånd om av helsevesenet). Fengslet ble bygget om for å tilpasses den nye bruken. Antall celler ble redusert. Fellesarealene ble større. Det ble bygget aktivitetshus, skole og bibliotek. Navnet ble endret til *Ila fengsel, forvarings- og sikringsanstalt.*

Berg arbeidsskole og ungdomsfengsel
Berg arbeidsskole ble opprettet i 1951. Arbeidsskole var en utvidelse av systemet med skolehjem, som et alternativ til fengsel for de eldste guttene. Arbeidsskoleloven ble formulert i 1928. Bestemmelsene ble ikke lagt inn i straffeloven fordi reaksjonsformen ikke skulle oppfattes som straff. Skolen skulle ha kompetente lærerkrefter. Elevene skulle få reell fagopplæring. Administrasjonen av anstalten skulle ligge under Justisdepartementet, og dom til opphold skulle gis av de ordinære domstolene. Anstalten var for lovbrytere under 21 år. Den normale anbringelsestiden skulle være to år, fulgt av prøveløslatelse. Arbeidsskoleloven lå i dvale i 23 år, for ingen arbeidsskole ble bygget.

Berg hadde vært fangeleir for NS-regimet og deretter arbeidsleir for landssvikdømte. Da leiren ble tømt for landssvikdømte besluttet man å anlegge arbeidsskole på Berg. Kjøkken- og spisebrakka fra fangeleiren ble beholdt og likeledes to

brakker som nå skulle tjene som hobbyrom og mekanisk verksted. Tre enetasjers forlegninger med plass til i alt 60 elever ble reist med materialer fra nedlagte landssvikerleire. I 1951 ble de ansett som midlertidige, men de er fremdeles i bruk. Til de sentrale stillingene ble det rekruttert psykologer og pedagoger. Ingen med fengselserfaring ble ansatt. Skolen skulle være noe annet enn et fengsel. Det ble understreket ved at elevene fikk hvert sitt eget rom med egen nøkkel.

Kåre Bødal, som var ansatt ved Berg fra åpningen og som direktør fra 1961, skriver at personalet gikk til oppgaven med glød og entusiasme. Men opplegget bød raskt på problemer. Et stort problem var de mange rømningene. De fleste ble holdt skjult for offentligheten ved at ettersøkningen ble utført av arbeidsskolens personale. For å slå ned på rømningene ble det i 1955 åpnet en lukket avdeling på det nedlagte Sem pleie- og tvangsarbeidshus. Kapasiteten på Sem ble snart for liten og i 1958 ble det åpnet nok en lukket avdeling tilknyttet Oslo kretsfengsel. Bødal mener opplegget til arbeidsskolen ble undergravet ved at domstolene oppfattet arbeidsskole som en hard reaksjon og vegret seg mot å sende bortimot normalt fungerende ungdommer dit, dette til tross for at loven forutsatte at arbeidsskole bare skulle brukes på de som kunne antas å dra nytte av behandlingen. Resultatet var et belastet klientell som var lite mottakelig for vanlig undervisning. Når ungdommene manglet initiativ av slikt slag som personalet kunne plukke opp ble det tvangsmessige i behandlingen mer fremtredende. Et utslag fikk man i de obligatoriske hobbyaktivitetene, som var sterkt mislikt av elevene. Da Berg i 1966 ble omdefinert til ungdomsfengsel tok man konsekvensene av en utvikling som i praksis hadde funnet sted. Ved overgangen til ungdomsfengsel ble reaksjonen kalt *straff*, og for de innsatte ble den mildere. Direktøren kunne nå beslutte prøveløslatelse etter 12 måneders opphold. Det ble gitt fradrag for varetekt.

Ved en parallell utvikling i de nordiske landene ble ungdomsfengsler avviklet i løpet av 1970-tallet. I denne prosessen ble det pekt på at for den aktuelle gruppen kunne man ikke konstatere noe lavere tilbakefall fra ungdomsfengsler enn fra vanlige fengsler. Samtidig innebar ungdomsfengsel lengre frihetsberøvelse enn fangene ellers ville blitt utsatt for, og det at de ikke fikk vite hvor lenge de skulle sitte gjorde oppholdet desto hardere.

Nytt landsfengsel

Å bygge et fengsel kan være en lang prosess. Som følge av fengselsloven av 1903 ble det utarbeidet planer for et nytt landsfengsel. Tomt ble kjøpt i 1917 og penger ble avsatt til byggingen, men prisstigningen ved utbruddet av 1. verdenskrig gjorde at planene måtte skrinlegges. I mellomkrigstiden ble prosjektet igjen utsatt da Justisdepartementet prioriterte nytt kretsfengsel for Oslo. Etter 2. verdenskrig var Botsfengslet det eneste landsfengslet for menn. Dette var praktisk mulig fordi kriminaliteten var lav. En ny fengselslov i 1958 impliserte sterkt at det måtte bygges et nytt landsfengsel. Loven la vekt på at fangene skulle få leve et normalt dagligliv så langt det lot seg gjøre. Arbeidet i fengslene skulle likne arbeidet i det frie liv. I vareproduksjonen skulle en ta i bruk moderne maskinelt utstyr. Fangene skulle få så mye frihet som det var forsvarlig å gi dem, og for å få til dette skulle det gjøres mer for å differensiere og klassifisere fengselsbefolkningen. For å realisere idealene i denne loven importerte Justisdepartementet en fengselsmodell som i var tatt i bruk i Sverige og som der hadde fått navnet *industrifengsel*.

I 1961 var tomtene kjøpt, og nå begynte tautrekningen mellom Justisdepartementet og Finansdepartementet om hvordan bygningene skulle se ut. Justisdepartementet ønsket å bygge to landsfengsler, på Østlandet og i Trøndelag, for å få bedre anledning til å gi ulike soningstilbud. Finansdepartementet gikk inn for bare ett nytt landsfengsel, mens fengslet i Trøndelag kunne bli et billigere kretsfengsel. Justisdepartementet gikk inn for å bygge Ullersmo med et paviljongsystem etter svenske forbilder. Hver av avdelingene i fengselet skulle i så fall plasseres i små forbunnede enetasjers bygninger. Finansdepartementet gikk igjen inn for en billigere løsning med lange toetasjers forlegninger. Finansdepartementet fikk siste ord i begge spørsmålene.

Prinsippene for industrifengslene ble likevel realisert i begge fengselsanleggene, som åpnet i 1971. De er bygget opp omkring moderne industriarbeidsplasser. Fangene bor i lave hus. Et stort uteområde er omsluttet av en høy ringmur. Verkstedene ligger i gangavstand fra boligbygningene. Fangene går på jobb og hjem fra jobb hver dag. De skal ha et tilnærmet normalt fritids- og helsetilbud. De skal få bevege seg på store utearealer.

Da Botsfengslet var nedlagt og fangene overført, ble det gamle fengselet fullstendig ombygget før det i 1975 ble tatt i bruk av Oslo kretsfengsel som ny avdeling A, til erstatning for fengslet i Møllergata 19. Tilknyttet Ullersmo, to kilometer fra ringmuren, ble det bygget en åpen avdeling kalt *Kroksrud arbeidskoloni*. Den fikk 66 plasser og skulle erstatte en ordning som hadde vokst frem ved Botsfengslet etter krigen. I okkupasjonstiden hadde fangene blitt benyttet til arbeidsinnsats i jordbruksproduksjonen. Etter krigen opprettet Botsfengslet en avdeling på den tidligere arbeidsleiren på Røafeltet i Vormsund. Om natten sov fangene i brakkebyen og om dagen ble de kjørt ut til private skogeiere for å drive med skogsarbeid. Fangene på Røafeltet ble overført til Kroksrud arbeidskoloni. De ble plassert i tre enetasjes forlegningsbygninger og de ble satt til å jobbe med tre- og metallindustri.

Fengselskritikk

På 1970-tallet brast den kriminalpolitiske enigheten som hadde preget tiårene før. Fengselsvesenets legitimitet kom i krise. Fra 1902 hadde man bygget fengselsinstitusjoner med en individualpreventiv begrunnelse: de kriminelle skulle i soningstiden behandles tilbake til samfunnet. Denne behandlingsideologien ble mot slutten av 1960-tallet plukket fra hverandre ved en rekke både utenlandske og norske sosiologiske undersøkelser som til sammen gjorde det klart at institusjonene som var satt til å behandle kriminelle ikke virket etter hensikten. Det kunne ikke påvises at de

FORLEGNINGENE PÅ ULLERSMO bygget i 1971.

BERGEN FENGSEL SETT FRA UTSIDEN. Fengselet sto ferdig i 1990.

kriminelle ble mindre kriminelle ved at de ble anbrakt på arbeidsskole, tvangsarbeidshus eller sikringsanstalt. Kriminalpolitikken lå dermed blottlagt som en kampplass for 1970-tallets politiske trefninger.

Hva burde det lede til når det nå viste seg at fengslene ikke behandlet de kriminelle? Røster på den politiske venstresiden hevdet fengselsvesenet var et system som ble brukt til å undertrykke de svakeste i samfunnet. De ville ha bruken av fengsel kraftig redusert. I andre kretser var konklusjonen en annen. Lenge hadde man tenkt at kriminaliteten kunne bekjempes sosialpolitisk. Når fattigdommen gikk ned ville kriminaliteten også gjøre det. 1970-tallet så stor velstandsøkning, mens kriminaliteten nærmest eksploderte. Fra 1972 til 1976 steg for eksempel antallet anmeldte grove tyverier fra villaer og leiligheter i Oslo fra 1030 til 3200.[58] For mange var det ikke innlysende at det en burde gjøre i denne situasjonen var å straffe mindre.

Både i USA og i Europa ble det argumentert for at straffene skulle begrunnes ut fra individorientert moral. Forbrytelsene skulle sorteres etter hvor forkastelige handlingene var, og forbryteren skulle få den straff han fortjente. I noen land, blant annet i Finnland, kom det straffelovgivning som var tuftet på slik tankegang. I norsk strafferett kom det heller en vending tilbake til slike tanker om straffens avskrekkende virkninger, som hadde vært grunnlaget for kriminalloven i 1842. Det var jusprofessoren Johs. Andenæs som ledet an i rehabiliteringen og nyutviklingen av prinsippet om allmennprevensjon i norsk strafferett.

Siden 1970-tallet har byggingen av norske fengsler ikke fulgt én klar og tydelig linje, men har foregått på en politisk kampplass. Frontene i konflikten ble tydelige i 1978 da justisminister Inger Lovise Valle la frem en stortingsmelding som ble kalt *Kriminalmeldingen*. Flere av punktene i meldingen gikk på å redusere bruken av frihetsberøvelse som straff: ved å gi kortere soningstider, ved å bygge flere åpne anstalter og ved å ta i bruk samfunnstjeneste (arbeid for fornærmede i fritiden) som alternativ til fengsel. Fra alle hold kastet deltakerne i kriminaldebatten seg over meldingen. Kritikere på venstresiden mente kriminalmeldingen gikk for kort. De mente de hadde fått løfter om en fengselsreform, mens det de fikk bare var en justering av det eksisterende systemet. Andre, blant dem professor Andenæs, mente det var feil virkemiddel å straffe mindre, hvis målet var å få en nedgang i kriminaliteten.

Murene bygges ned - og bygges sterkere

Justisminister Valle hadde håpet at debatten som ville følge Kriminalmeldingen skulle føre til en ny samlende kriminalpolitikk. Debatten ble alt annet enn samlende og meldingen ble ikke direkte fulgt av nytt lovarbeid. Gradvis har likevel mange av tiltakene som ble foreslått i meldingen blitt virkelighet.

Kriminalmeldingen hadde benyttet begrepsparet *åpne anstalter* / *lukkede anstalter*. Ved de lukkede fengslene skulle det være strengere restriksjoner og høy grad av sikkerhet. De åpne anstaltene skulle ha færre sikkerhetstiltak og skulle legges til rette for større kontakt med samfunnet utenfor, med besøksordninger og ordninger for permisjoner og frigang. Ved inngangen til 1980-tallet ble fengselsvesenet rammet av soningskøer. Dette ble en voksende politisk, etisk og administrativ belastning for Justisdepartementet.[59] For å få bukt med køene ble det opprettet åpne soningsalternativer.

[58] Wister 1997: 89
[59] Hammerlin 2008: 310

Likeledes ble det gjort forsøk med bruk av samfunnstjeneste. Ettersom ordningene viste seg å fungere, ble de gradvis bygget ut og satt i system med ny lovgivning.

Åpne fengsler hadde den fordelen at en ikke trengte bruke mye penger på sikkerhetsforanstaltninger. Uten de helt store omkostningene kunne eksisterende bygningsmasse ominnredes til fengsler. Anleggene som ble tatt i bruk hadde likevel ofte et institusjonelt og isolert preg. Mange var tidligere sivilforsvarsleire, skolehjem eller spesialskoler. Blant de første åpne anstaltene var *Bergen kretsfengsel avdeling Osterøy*, som var i full drift fra 1982. Bygningene ble overtatt fra den tidligere redningsanstalten, skolehjemmet, spesialskolen på Ulvsnesøy utenfor Bergen. De første tre årene var et prøveprosjekt, men avdelingen ble permanent.

Med de åpne fengslene kom ordningene med kontraktsoning for narkomane: fangen og fengselet inngår en kontrakt om at fangen soner rusfritt mot å oppnå lettelser i soningen. Som regel får fengselet retten til når som helst å forlange urinprøve fra fangen. Ordninger med kontraktsoning ble etablert både ved de ordinære fengslene og de åpne anstaltene. Med *narkotikaaksjonen* i kriminalomsorgen i 1986/1987 fulgte en stor etablering av ordninger for kontraktsoning.[60] Et av soningsstedene som ble åpnet i denne bølgen var *Trondheim fengsel avdeling Leira*. Lokalene hadde en historie som redningsanstalt, skolehjem, spesialskole for jenter. Leira ble fort en mønsterinstitusjon for åpne fengsler både nasjonalt og internasjonalt. Det ble utviklet et konsekvenspedagogisk opplegg for fangebehandlingen tuftet på eksistensfilosofien til dansken Jens Bay.

Ved de vellykkede forsøkene blant annet på Osterøy og Leira ble andre fengsler utfordret til å utvikle spesialiserte pedagogiske opplegg. Bastøy fengsel har laget et opplegg basert på humanisme og økologi. Bjørgvin fengsel gjør aktiv bruk av filosofi og kunst. En variasjon over temaet *tidligere spesialskoler blir åpne fengsler* fant sted på Hassel i øvre Eiker. Her overtok kriminalomsorgen i 1992 ikke bare skolebygningene, men også et kompetent personale, som overførte og tilpasset sin pedagogiske strategi til fengselsdriften.

Fra 1980-tallet er det blitt stadig vanligere å sone fengselsstraff uten murer og gitre. Samtidig er fengselsvesenet bygget ut med tanke på økt sikkerhet både for de ansatte og for samfunnet. Det har betydd høyere murer og sterkere stengsler. Tilstramningene hadde dels preg av å være reaksjoner mot hendelser i fengselsvesenet som rømninger, plaging av medfanger og drapet på en kvinnelig fengselsbetjent på Ila sikringsanstalt i 1989. Samtidig har utviklingen i Norge stått i sammenheng med internasjonale strømninger i kriminalpolitikken, men i en annen skala enn det som fant sted i Margaret Tatchers England og Ronald Reagans USA. Å framstå som liberal i kriminalpolitikken ble lite politisk gangbart.

Under narkotikaaksjonen midt på 1980-tallet ble fengselet i Moss tatt i bruk for å overflytte problemfanger fra de andre fengslene. Tiltaket hadde begrenset varighet, men ga en opptakt til etableringen av en sikkerhetsavdeling ved Ullersmo landsfengsel i 1989. Sikkerhetsavdelingen skulle ta omlag 15 fanger, og være for de som ble vurdert som rømningsfarlige eller som hadde negativ innvirkning på de andre fangene. På sikkerhetsavdelingen ble de isolert. De fikk mat gjennom en luke i døren og ble luftet

[60] Hammerlin 2008: 313

RINGERIKE FENGSEL, besøkshus.

RINGERIKE FENGSEL, utsmykning av Jon Gundersen.

SKIEN FENGSEL,
hovedvakten.

SKIEN FENGSEL,
ringmuren.

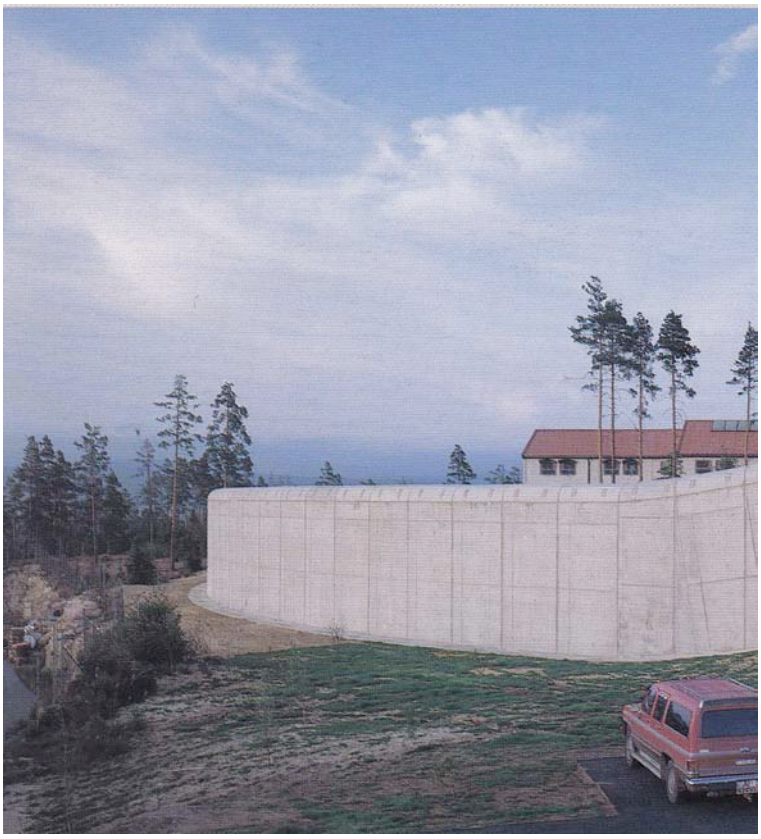

alene en time om dagen. Fellesskap med andre sikkerhetsfanger fikk de i trimrommet. Samtidig med etableringen av sikkerhetsavdelingen på Ullersmo ble det generelle fengselsregimet strammet til. Permisjoner, frigang, besøk og telefonbruk ble redusert. All post skulle leses og sensureres. Adgangen til å ha private eiendeler ble begrenset. Etter noen år ble sikkerhetsavdelingen på Ullersmo lite brukt. Den ble aldri formelt nedlagt, men etter årsskiftet 1997/1998 har anlegget ikke vært benyttet som sikkerhetsavdeling.

Utviklingene som hadde funnet sted i norske fengsler i tiden etter Kriminalmeldingen, ble kodifisert i lovs form i 2001 i *straffegjennomføringsloven*. Svært mange av fengselsstraffene er korte – gjennomsnittet er på noe over tre måneder. Derfor begynner de fleste domfelte soningen i fengsel av lavere sikkerhetsgrad. De som har begått alvorlige lovbrudd/fått lange straffer settes inn i fengsel med høyt sikkerhetsnivå, men de aller fleste av disse soner siste del av dommen i fengsel med lavere sikkerhetsnivå eller i overgangsbolig.

Ved utgangen av 2009 hadde norske fengsler til sammen 3582 soningsplasser. Av disse var 1395 plasser av lavere sikkerhetsgrad, det vil si i såkalte ”åpne” fengsler.

Soningskøen er fjernet og vekten legges på innholdet i soningen og mer bruk av alternative straffeformer. Se St.meld.nr.37: ”Straff som virker – mindre kriminalitet – tryggere samfunn” fra 2008, den nyeste kriminalomsorgsmeldingen.

Farvel til det materielle etterslepet

Bortsett fra i noen ganske klart avgrensede perioder har det ikke vært vilje til å bruke mye penger på kriminalomsorgen i Norge. Unntak er perioden på 1850-60 tallet da Botsfengslet og distriktsfengslene ble bygget, og perioden på begynnelsen av

Fra vernelag til overgangsbolig

Omsorg- og tilsynsarbeidet for kriminelle utenfor anstaltene ble lenge utført av private vernelag. Opphavet til vernelagene lå i *Foreningen til forsorg for løslatte straffarbeidsfanger,* som ble stiftet i Christiania i 1849. Vernelagene fikk etter hvert betydelig statsstøtte. I 1980 ble hele virksomheten gjort statlig med en sentral ledelse i Justisdepartementet. Ved denne anledningen endret *Fengselsstyret* navn til *Kriminalomsorgsavdelingen*.

Frigangshjemmene hørte under fengslene. De var hus der langtidsfanger fikk sone det siste av dommen under forhold som liknet livet i frihet. *Hybelhusene* tilhørte friomsorgen. Opphold på hybelhus med spesielle kontrollordninger for å få struktur på tilværelsen kunne settes som vilkår for en betinget dom. Disse to boligtypene ble ved straffegjennomføringsloven av 2002 avløst av en ordning med *overgangsboliger*.

Fengselsskolen

Fengselsskolen åpnet i 1927 som et ni ukers kurs for fengselstjenestemenn. Skolen brukte Botsfengslets lokaler og leder for undervisningen var Botsfengslets direktør. Under den tyske okkupasjonen og under landssvikeroppgjøret var fengselsvesenet i unntakstilstand og fengselsskolen lå nede. I 1950 ble kursene tatt opp igjen, i en brakkebygning som var reist på fengselsområdet under krigen. Da Botsfengslet ble nedlagt fikk skolen benytte de ytre fengselsbygningene: direktørboligen, presteboligen og tårnbygningen. Utdanningen ble gradvis utvidet og fra 1976 var den toårig. I 1984 overtok skolen bygningene til det tidligere Teisen gymnas og i 1987 skiftet den navn til *Kriminalomsorgens utdanningssenter*.

1900-tallet da Opstad tvangsarbeidshus ble bygget. Kirke- og undervisningsdepartementet bekostet Bastøy skolehjem i samme periode. Byggeperiodene er knyttet til de to store staffelovsreformene: kriminalloven av 1842 og straffeloven av 1902. Staten har vært fattig og utenom disse krafttakene har ikke fengselsvesenet fått prioritet. Kummerlige materielle forhold har begrenset hvilke tilbud justisvaktmestere og fengselsbetjenter har kunnet gi de innsatte.

Det første nybygde fengselet etter krigen var Vadsø fengsel som to ferdig 1959. På 1960-tallet ble det bygget hele fem nye fengsler: Drammen, Stavanger, Sarpsborg, Moss og Kristiansand. Den foreløpig siste store byggeperioden i kriminalomsorgen,som vi fremdeles befinner oss i, kan vi tidfeste til fra omkring 1990. I denne perioden er den materielle trettheten i fengselene blitt et tilbakelagt stadium. Gamle og slitte fengselsbygg er enten pusset opp eller lagt ned. Velstanden i det norske samfunnet speiles i kunstprosjektene som nå følger alle nye fengsler. Midler og omtanke legges i slikt som nye verkstedanlegg og besøkshus der foreldre kan ha tilnærmet normalt familieliv med barna på besøksdagene.

I perioden fra 1990 er det åpnet tre store nye fengsler med høy sikkerhet i Norge, i Bergen (1990), i Skien (1993) og på Ringerike (1997). Ved flere av de arkitektoniske trekkene minner disse fengslene om industrifengslene fra begynnelsen av 1970-tallet. Store områder er omkranset av en ringmur. Bebyggelsen er lav, men gjennomgående er den mer spredt enn for eksempel på Ullersmo. Bergen fengsel, som var det første i denne perioden, ble bygget med fire avdelinger med ulik grad av sikkerhet/åpenhet: ordinær avdeling, sikkerhetsavdeling, kontraktsoneavdeling og åpen avdeling utenfor muren. Slik skulle fangene gis differensiert soning med en progresjon mot økt frihet på en og samme anstalt, samtidig som kravene til høy sikkerhet opprettholdes. Nok et stort fengsel med høy sikkerhet skal åpne i Halden i 2010. Her ønsker man å bygge et fengsel som kan tilpasses samfunnsutviklingen, der for eksempel avdelinger for unge, eldre og utlendinger kan etableres og nedlegges etter behov.

Skien fengsel ligger på en høyde. For å gi fri utsikt fra cellene er anlegget og bygningene plassert slik at de innsatte skal se minst mulig av den sju meter høye ringmuren.

Siviltjenesten

Siviltjenesten er lokalisert på Dillingøy, i Moss kommune, Østfold fylke.
Dillingøy gård ble overtatt av staten i 1946 og disponeres av Justisdepartementet.

Siviltjenesten er en enhet under Rednings- og beredskapsavdelingen i Justisdepartementet.

Den sivile verneplikt skal støtte opp under rekrutteringen til den allmenne verneplikt i landet og består av vernepliktige mannskaper som av overbevisningsgrunner er fritatt for militærtjeneste (sivile vernepliktige). Det legges vekt på at tjenestens innhold er mest mulig samfunnsnyttig.

I perioden 1950 til 2004 fungerte også Hustad leir i Møre og Romsdal som arbeidsleir, administrasjons- og opplæringsinstitusjon for sivilt vernepliktige fra Vestlandet, Trøndelag og Nord-Norge. Her var det lenge ønske om å etablere en utdannelse for samfunnsrelevant freds- og globalt rettferdighetsarbeid. En forskole kom i gang i 1984, men ble nedlagt i 2002.

DEL 4: SIVILFORSVARET

Av Terje Bratberg og Audun Kjus

> En bombe fire ganger større enn Hiroshimabomben, altså en liten bombe, vil hvis den detoneres i luften over Domkirken i Trondheim ha følgende virkning: All bebyggelse i en radius på 1300 meter vil bli ødelagt. Området blir utilgjengelig for hjelpestyrker på grunn av branner og senere stråling. I en radius på 1300-2650 meter fra sprengningsstedet vil alt treverk ta fyr. Strålingen vil drepe alle. I en avstand av 2650-4000 meter fra sprengningspunktet vil man ha spredte branner og det vil være mulig å foreta redningsaksjoner. Utenfor dette området vil det oppstå spredte branner.[61]

I etterkrigstiden, da sivilforsvaret for alvor ble bygget ut, var det dette scenariet man forberedte seg på. Det ble gjenspeilet både i organisasjonen og i anleggene.

Den første etableringen av et sivilforsvar fant sted i 1930-årene og var knyttet til erfaringer med at moderne krigføring førte til massive sivile lidelser, for eksempel ved bruken av giftgass under 1. verdenskrig og ved terrorbombingen av byer under den spanske borgerkrigen. I 1937, da faren for en ny storkrig gjorde seg gjeldende, ble det opprettet et *Kontor for sivilt luftvern* ved Justisdepartementet. Landet ble delt inn i luftvernskretser, der politimestrene skulle tjene som luftvernsjefer.

I første omgang skulle rekrutteringen av mannskaper være frivillig, men det ble siden bestemt at de fleste personer mellom 18 og 65 år kunne tvangsutskrives. Frem til utbruddet av 2. verdenskrig gikk utbyggingen av tilfluktsrom langsomt, men etter 9. april ble det på mindre enn syv uker innredet tilfluktsrom for over 60 000 personer i Oslo. Trondheim fikk tilfluktsrom for 1400 personer på en uke.

Den kalde krigen (1945–1991) var rivaliseringen som utviklet seg etter den andre verdenskrig mellom gruppene av nasjoner som praktiserte ulike ideologier og politiske systemer. På den ene siden var Sovjetunionen (USSR) og dens allierte, ofte referert til som Østblokken. På den andre siden var USA og deres allierte, ofte referert til som Vestblokken. Konflikten ble kalt den kalde krigen fordi den aldri førte til direkte kamper eller en «varm» krig. Begge parter støttet likevel andre land og organisasjoner, både økonomisk og militært, som kriget mot den andre parten eller krefter som den andre parten støttet.[62]

Sivilforsvarets anlegg

Ved utformingen av sivilforsvaret etter 2. verdenskrig trakk man veksler på krigserfaringene. Det hadde ofte brutt ut kaos da flyalarmen gikk. Befolkningen trengte hjelp og ledelse for å unngå unødig farlige situasjoner. Organiseringen av et sivilforsvar måtte også ta hensyn til det som hendte i Hiroshima og Nagasaki: en hel by kunne nærmest utraderes ved et enkelt slag. Sivilforsvaret ble bygget med tre slags anlegg: fjernhjelpleire, kommandoplasser og alarmplasser.

---

[61] *Vurdering av et tenkt atomangrep på Trondheim.* Stensil 1966. Sivilforsvaret

[62] Wikipedia

På det meste hadde sivilforsvaret 14 **fjernhjelpeleire**, som hver rommet en såkalt *fjernhjelpkolonne*. Det var mannskaper som på kort varsel skulle rykke ut ved ulike typer katastrofer. Leirene var satt opp med en bemanning som besto av 3-4 fjernhjelpgrupper, 1-2 ambulansekompanier og 1 forsyningsgruppe.[63] Mannskapsstyrken varierte mellom 400 og 600 mann. Totalt utgjorde fjernhjelpsstyrkene ca. 8000 befal og mannskaper. Hensikten med leirene var at de raskt skulle kunne yte bistand til byer som ble rammet av luftangrep. [64] De ble derfor lagt i trygg avstand fra sentrum i byene, som jo var krigsmål. Leirene, som for en stor del sto ferdige i perioden 1950-60, fikk et enhetlig preg, med administrasjonsbygning, mannskapsbrakker, garasjer, depoter, magasiner, undervisningslokaler, spisesal og andre bolighus. Leirene fikk topp moderne brannvernutstyr, som kunne benyttes både ved krigsskade og ved katastrofer. Sivilforsvaret rekrutterte folk fra forsvaret til ledende stillinger i leirene, blant annet til inspektører med boplikt. Alle leirene fikk derfor inspektørbolig. Sivilforsvaret etablerte stor egen kapasitet når det gjaldt å oppføre leire, noe som skyldtes et ønske om å holde virksomheten hemmelig. Leirene kunne oppfattes som strategiske mål.

Kommandoplassene var beregnet på ledelsen til det lokale sivilforsvaret og ledelsen til sivilforsvarskretsene. De ble bygget i fjell og utstyrt med trykkbarrierer, gassgrenser og strømaggregater. Herfra skulle ledelsen fungere selv om det var omfattende krigshandlinger på gang, ja selv om en atomkrig brøt løs.

Alarmplasser var oftest bygget i fjell. Her kunne sivilforsvarsstyrkene bo i kaserner ved alarm. I Oslo ligger alarmplassene langs ring 3, utenfor byens sentrum, men likevel i nærheten.

I hovedstaden var også enkelte T-banestasjoner tenkt brukt som tilfluktsrom. De kunne i nødstilfelle lukkes med massive stålporter. Ansvaret for å bygge tilfluktsrom for sivilbefolkningen ble overlatt til kommunene og til private byggherrer, som bygde tilfluktsrom i forbindelse med oppføring av nye bygninger med offentlig økonomisk kompensasjon.

Det fantes vanligvis ikke mer enn én kommandoplass i hver kommune, mens antallet alarmplasser kunne variere. I Bergen fantes det en kommandoplass, tolv alarmplasser, foruten en utkikkspost og magasinbygninger. Narvik hadde én kommandoplass og to alarmplasser, foruten et kretsmagasin.

Til å begynne med besto det meste av sivilforsvarets materiell av såkalt *krigsarvegods*: utstyr og eiendom som ble overtatt fra tyskerne. Slikt materiell ble fordelt på etater som kunne dra nytte av det. En rekke brakkeleire ble overført til Justisdepartementet i 1946. Brakkeleirene ble i første omgang brukt til å internere siktede og dømte i landssviksaker. Blant disse var Ilseng i Hedmark, som senere ble soningsanstalt for promillekjørere, og Dillingøy i Moss, som ble forskole for sivilarbeidere. Noen av leirene bruker kriminalomsorgen i dag som åpne soningsanstalter. Etter landssvikoppgjøret ble flere leire overført til Sivilforsvaret.

I tillegg til å overta en rekke anlegg foretok sivilforsvaret bygging i egen regi fra 1950-tallet. Finansiering ble ordnet ved at Stortinget med stor enighet bevilget betydelige beløp over en lang periode. I 1958 fantes det derfor 122 kommandoplasser og 205

[63] Pettersen 2006: 3
[64] Rapport om sivilforsvarsleirene, høsten 2006

ESPELAND FANGELEIR i Arna ved Bergen. Her bygget tyskerne en fangeleir som ble tatt i bruk i 1943. Den hadde plass for omlag 200 fanger, fordelt på 8 hus. Leiren var fra først av tenkt som en transittleir for fanger som skulle sendes til Grini fangeleir, men mange ble sittende på Espeland til freden kom. Etter krigen ble fangeleiren brukt som leir for norske landssvikere og tyske krigsforbrytere. Den var i drift til 1952. Senere ble leiområdet disponert av sivilforsvaret. Leiren ble besluttet avhendet i 1993, men dette ble ikke meldt til Riksantikvaren og leiren ble derfor beholdt likevel. I 2000 ble Stiftelsen Espeland Fangeleir etablert. Stiftelsen har som formål å ta vare på leiren som kulturminne. Deler av leiren, som er bevart uten større inngrep fra tyskernes tid, er omgjort til museum.

AGDER SIVILFORSVARSLEIR. Fjernhjelpeleir formålsbygd av sivilforsvaret i 1953 med typisk utforming. Fra venstre: 1) Administrasjonsbygg med kjøkken, messer, kontorer og befalsforlegning. 2) Mannskapsforlegning med kjøretøygarasje og slangetårn for tørking av brannslanger. 3) Mannskapsforlegning med kjøretøygarasje. I tillegg har leiren nok en mannskapsforlegning, intendantbolig og mer.

INNGANG TIL ALARMPLASS.

KORRIDORER I ALARMPLASS med fire sjokkventiler. Sjokkventilene stopper trykkbølger. Normalt sirkulerer luften fritt ut av anlegget, men ved en eksplosjon må anlegget tettes øyeblikkelig. Det gjør sjokkventilene, forutsatt at en har rukket å stenge porten.

SAMBANDSROM I KOMMANDOPLASS.

alarmplasser.[65] Byggherre var som regel Sivilforsvaret selv. Kunnskap om anleggene ble betraktet som sensitiv. Den omfattende byggevirksomheten viser en reell frykt for atomkrig.

Sivilforsvarsloven av 1953

Loven overlater til Kongen i statsråd å erklære sivilforsvarsberedskap for hele eller deler av riket. Når Stortinget på grunn av krig er avskåret fra å utøve sin virksomhet får regjeringen myndighet til å treffe alle vedtak som er påkrevd for å ivareta rikets interesser. Dette betyr at regjeringen kan gi bestemmelser av lovgivningsmessig innhold, utøve bevilgningsmyndighet og pålegge skatter. Loven regulerer også forholdet mellom militær og sivil myndighet på krigsskueplass. Det innebærer blant annet at militære myndigheter kan overta ledelsen av politiet og andre sivile myndigheter. Sivilforsvaret blir gitt vide fullmakter til å kreve bistand fra offentlige myndigheter, enkeltpersoner og institusjoner.

Skolen

Sivilforsvaret fikk i 1953 sin egen skole på Grorud i Oslo. Den ble i 1969 flyttet til Heggedal i Asker. Siden ble oppgaven med å utdanne sivilforsvarets mannskaper overført til tre regionale sivilforsvarsskoler, på Starum ved Gardermoen, i Trondheim og på Jæren, mens skolen i Asker ble Nasjonalt utdanningssenter for samfunnssikkerhet og beredskap. Den driver ikke lenger med virksomhet primært for Sivilforsvaret.

Fra sivilforsvar til samfunnsberedskap

Omkring 1990 skjedde de største endringene i Europa etter 2. verdenskrig. Sikkerhetssituasjonen ble radikalt endret da Warzawapakten forsvant og Sovjetunionen gikk i oppløsning. Det klare fiendebildet som hadde vært rådende siden 1947 forsvant. NATO ble utvidet østover. Man fikk avtaler om ødeleggelse av atomvåpen. Det antas på 2000-tallet at det ikke finnes umiddelbare militære trusselbilder i vårt nærområde.[66] Dette har fått konsekvenser for sivilforsvaret. Fjernhjelpkolonnene ble nedlagt i 1994-95 og Sivilforsvaret satt da igjen med stor og til dels overflødig bygningsmasse. Justisdepartementet fikk i oppdrag å se på ny bruk av de fleste leirene. Noen av de overflødige leirene kunne brukes av Sivilforsvaret til opplærings- og øvelsesformål. Sivilforsvaret eier og bruker i dag fem leire, lokalisert i Nordland, Møre og Romsdal, Agder, Buskerud og Østfold. En sjette leir, på Espeland utenfor Bergen, er vurdert av riksantikvaren som verneverdig fordi den er den best bevarte av tyskernes omlag 400 fangeleire i Norge.

Det har siden 1990 vært økt fokus på oppgaver i fredstid, som å avverge større branner, flom, ras og oljeutslipp, samt å reparere skadene etter slike hendelser. Søk etter savnende personer er en viktig oppgave for Sivilforsvaret. Det blir lagt vekt på opplæringsvirksomhet innen redningstjeneste og sivil beredskap. Etaten er ressursleverandør til internasjonale, humanitære operasjoner. Men varsling av befolkningen ved overhengende fare både i fred og krig er fremdeles en viktig funksjon.

[65] Norsk Sivilforsvarsblad, oktober 1958
[66] Notat fra DSB til Justis- og politidepartementet av 16.01.2006

Direktoratet for samfunnssikkerhet og beredskap
Direktoratet for sivilt beredskap (DSB) og Direktoratet for brann- og eksplosjonsvern (DBE) ble i 2003 slått sammen til Direktoratet for samfunnssikkerhet og beredskap. DSB hadde som ansvarsområde å motvirke følgene for sivilbefolkningen ved et militært angrep. DBE skulle forebygge og avverge ulykker av indre art. Nå ble skillet mellom indre og ytre trusler opphevet. Direktoratet for samfunnssikkerhet og beredskap fikk som oppgave å ha en overordnet og detaljert oversikt over risiko og sårbarhet og være en pådriver i arbeidet med å forebygge ulykker, kriser og andre uønskede hendelser og fikk ansvaret for god beredskap og effektiv ulykkes- og krisehåndtering. Direktoratet skal forsøke å være i forkant ved å analysere mulige fremtidige trusselbilder. En viktig faktor ved opprettelsen av det nye direktoratet var faren for angrep fra terrorister. I tillegg har økt fokus på natur- og menneskeskapte katastrofer gitt behov for en sterkere samordning av sikkerhetssektoren. Det ble utvilsomt hentet inspirasjon fra andre land, hvor man har samlet ansvaret for samfunnssikkerheten i egne direktorat.

Sivilforsvarets ressurser
Det norske sivilforsvaret er i dag inndelt i 20 sivilforsvarsdistrikter, med fredsinnsatsgrupper, lag som driver rensenheter, radiac-målepatruljer, innsatsgrupper, støttegrupper og en krigsreserve. Fredsinnsatsgruppene skal rykke ut på kort varsel med godt trent personell og funksjonelt materiell. Disse gruppene er opplært i brannslokking, redning, sanitet, omsorg, orden og samband. Ved radioaktive katastrofer kan renseenhetene rengjøre personer på skadestedet. Radiac-målepatruljene måler radioaktiv stråling. Innsatsgruppene settes inn ved langvarige eller særlig ressurskrevende situasjoner. Støttegruppene løser oppgaver innen forpleining, sambandstjeneste og ordenstjeneste. Krigsreserven har oppgaver blant annet knyttet til tilfluktsrom, evakuering og rodetjeneste.

Sivilforsvaret har store utstyrslagere med brannpumper, brannslanger, motorsager, løfteputer, jekker, strømaggregater, frigjøringsutstyr, telt, sambandsutstyr, førstehjelpsutstyr med bårer og ulltepper, ulike typer kjøretøyer, båter, snøskutere, mobile renseenheter, instrumenter som kan måle radioaktiv stråling, vernemasker og vesker med verneutstyr for barn i tilfelle gassutslipp.

Den delen av sivilforsvarets materiell ingen unngår å stifte bekjentskap med er de fastmonterte varsleanleggene, tyfonene, som skal varsle sivilbefolkningen om fare. De mest kjente meldingene lyder: *fare*, *faren over* og *viktig melding: lytt på radio.*

Litteratur:

Status i januar 1814

Andersen, Arvid Evjen 2005: P*roblembarn 1741-1771. En undersøkelse av de ulydige barna på Christiania tukthus og forholdet mellom stat og hushold i relasjon til hustukten.* Masteroppgave i historie. Universitetet i Oslo
Befring, Edvard 1966: Kristiania tukthus. I *Nordisk tidskrift för specialpedagogik* (44), 23-32
Berg, Arno 1922: Kristiania tugthus. I *Aarsberetning* (78). Foreningen til norske fortidsmindesmerkers bevaring, 129-162
Berg, Arno 1937: Tugthuset. I *St Hallvard* (15), 49-87
Bruk av gapestokk på Hedemarken i 1794. I *Bygd og bonde* 1919, 215
Collett, Alf 1893: *Gamle Christiania billeder.* Cappelen
Collett, Alf 1903: *Fængsler og straffe i det gamle Kristiania.* Særtrykk av Aftenposten. Schibsted
Dyrvik, Ståle 1998: *Danmark-Norge 1380-1814. Bind III. Truede tvillingriker 1648-1720.*
Daae, Anders 1908: Tugthuset og arbejdshuse i Kristiania 1733-1814. I *Nordisk tidsskrift for fængselsvæsen og praktisk strafferet* (31), 109-172
Ellingsen, Vegard 1986: Kristiania tukthus gjennom 200 år. I *St Hallvard* (1/1986), 20-27
Falkanger, Aage Thor 2007: *Lagmann og lagting i Hålogaland gjennom 1000 år.* Universitetsforlaget
Fladby, Rolf 1963: *Fra lensmannstjener til kongelig majestets foged.* Universitetsforlaget
Fure, Eli 1989: *Eidsvoll 1814. Hvordan grunnloven ble til.* Dreyer
Grønvold, Didrik 1912: Gamle rettersteder på Hedemarken. I *Hamar stiftstidende* (nr. 204, 206 og 211)
Harris, Christopher John 2003: Tinghus i Bergen 1276-1933. I *Bergensposten* 2003. Statsarkivet i Bergen, 4-5
Henriksen, Peter 1922: Arrestforhold på Hedemarken i gamle dager. I *Oplandet* (nr. 248 27/10 1922)
Holmsen, Paul 1884: *Kristiania politis historie 1624-1884.* Fabritius
Johnsen, Rolf 2000: *I begynnelsen var gjaldkeren. Byen og dens byfogd.* Oslo Byfogdembete
Krogh, Tyge 2000: *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*. Samleren
Moberg, Harald 1986: Dømt til øks eller galge. I *St Hallvard* (1/1986), 5-15.
Montesquieu, Charles Louis de Secondat de 1998 (1757): *Om lovenes ånd. Bind 1.* Gads forlag
Nissen, Gunnar, Finn Hiorthøy & Karsten Gaarder 1967: *Den dømmende makt. Domstolene og rettsutviklingen 1814-1964*. Universitetsforlaget.
Nordstoga, Olav 1992: *Lensmenn i 800 år. Jubileumsbok Norges Lensmannslag 1893-1993.* Norges Lensmannslag
Næss, Hans Eyvind et al 1991:*For rett og rettferdighet i 400 år. Sorenskriverne i Norge 1591-1991.* Justisdepartementet
Næss, Hans Eyvind 1995: *Vel forlikt. Forliksrådene i Norge i 200 år 1795-1995.* Kulturkonsult
Olsen, Olaf 1978: *Christian IVs tugt- og børnehus.* Wormianum
Scheel, Fredrik 1923: *Lagmann og skriver. Rettsliv i Norge i det 16de århundre.* Gyldendal
Sigurdsson, Jon Vidar 1999: *Norsk historie 800-1300. Frå høvdingmakt til konge- og kyrkjemakt.* Det norske samlaget.
Stoa, Nils Johan 2003: *I hine hårde dage.* Cappelen
Sunde, Jørn Øyrehagen 2005: *Speculum legale - rettsspegelen. Ein introduksjon til den norske rettskulturen si historie i eit europeisk perspektiv.* Fagbokforlaget
Ustvedt, Yngvar 1999: *Slavene på Akershus. Historien om vårt strengeste fengsel.* Cappelen
Wister, Ole A. 1997: *Enkelte trekk ved norsk fengselshistorie.* Kriminalomsorgens utdanningssenter

1800-tallet - Fengselsreformer

Grankvist, Rolf 2003: *Omsorg i 1000 år.* Tapir
Hauge, Ragnar 1990: *Straffens begrunnelser.* Universitetsforlaget
Isaksen, Knut Even 1998: *Fengselsforhold og fangebehandling i Romsdal gjennom 250 år.* Romsdal sogelag
Kriminallovkommisjonen 1835: *Motiver til det i Aaret 1832 udgivne forslag til en lov for kongeriget Norge angaaende forbrydelser.* Opfostringshusets bogtrykkerie
Langeland, Nils Rune 2005: *Siste ord. Høyesterett i norsk historie 1814-1965.* Bind 1, 1814-1905. Cappelen

Luhasz, Lajos 1986: Fengselsreform og rådhusarresten. I *St.Hallvard* (1/1986), 59-64
Lunde, Ragnhild Nyhus 1979: *Fra tukthus og slaveri til botsfengsel.* Hovedoppgeve i Historie. Universitetet i Trondheim
Meddelelser om det norske fængselsvæsen i det 19de aarhundrede. 1904 Aschehoug
Rabben, Alf 1987: *Fengsler i Norge før 1940. Redigert og tilrettelagt av Kjell Kleivane.* Statsarkivet i Oslo
Schaanning, Espen 2007: *Menneskelaboratoriet. Botsfengselets historie.* Scandinavian academic press
Ustvedt, Yngvar 1999: *Slavene på Akershus. Historien om vårt strengeste fengsel.* Cappelen

1800-tallet - Politireformer

Fossen, Anders Bjarne & Egil Ertesvaag 1992*: Til indwohnernes større sicherhed. Bergen politikammer 1692-1992*. Bergen politikammer
Johnsen, Rolf 2000*: I begynnelsen var gjaldkeren. Byen og dens byfogd.* Oslo byfogdembete
Valen-Sendstad, Fartein 1953*: For lov og rett i 200 år. Oslo politis historie.* Gyldendal
Utseth, Sverre 1947: *Trondheimspolitiet gjennom tusen år.* Trondheim politilag

1800-tallet - Domstolsreformer

Anne Robberstad 1999: *Mellom tvekamp og inkvisisjon. Straffeprosessens grunnstruktur belyst ved fornærmedes stilling.* Universitetsforlaget
Nils Rune Langeland 2005: *Siste ord. Høgsterett i norsk historie 1814-1965. Bind 1, 1814-1905*. Cappelen
Francis Hagerup 1890: *Den norske straffeproces paa grundlag af juryloven. Almenfattelig fremstillet.* Aschehoug
Aage Thor Falkanger 2007: *Lagmann og lagting i Hålogaland gjennom 1000 år.* Universitetsforlaget
Knut Even Isaksen 1998: *Fengselsforhold og fangebehandling i Romsdal gjennom 250 år.* Romsdal sogelag
Statsbygg 1996: *Høyesteretts hus. Oslo.* Ferdigmelding nr. 508. Prosjekt nr. 92019
Stephan Tschudi-Madsen (red) 1998: *Norges Høyesterett.* Aschehoug

1900-tallet - Politi

En bedre organisert politi- og lensmannsetat. NOU 1999:10
Bonde, Arne 1994: *For lov og rett i 250 år. Oslo politikammer 1744-1994 med spesiell vekt på de siste 50 år.* Oslo politikammer
Bystrøm, Harald Bache & Gerhard Hedlund 1998: *I lovens navn. Telemark politikammer 1898 - 1998.* Telemark politidistrikt
Dahl, Hans Fredrik 2004: Oppgjøret som rystet Norge. I Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensen (red.): *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945.* Pax, 9-29
Dahle, Oddmund 2008: Kripos - 50 år i politiets tjeneste. I Norsk politihistorisk selskap: *Årsskrift 2008*, 133-146
Fossen, Anders Bjarne & Egil Ertesvaag 1992: *Til indwohnerenes større sicherhed. Bergen politikammer 1692 - 1992.* Bergen politikammer
Hoel, Ragnfrid Rise 1995, Minneoppgave for eldre, Institutt for Kulturstudier, Universitetet i Oslo
Johansen, Marius 2001: *Bot og bedring gjennom 150 år. Historikk og historier fra Bodsfængslet i Christiania*. Hustrykkeriet Oslo fengsel
Johanson, Bodil B. 1999: *Overenskomsten mellom den Kongelige Norske Regjering og Regjeringen for Samveldet av Sovjetiske Sosialistiske Republikker om forskjellige forhold ved den norsk-sovjetiske grense og om fremgangsmåten ved ordningen av konflikter og hendinger på grensen 50 år 1949 - 1999.* Norges Grensekommissariat
Risåsen, Geir Thomas 2003: *Staten bygger*. Press
Lilleslåtten, Bjørn & Ivar Simastuen 2002: *Politiet i Follo gjennom 100 år. Follo politimesterembete 1902 - 2002.* Politimesteren i Follo
Nordstoga, Olav 1992: *Lensmenn i 800 år. Jubileumsbok Norges Lensmannslag 1893-1993.* Leseselskapet
Ringdal, Nils Johan 1987: *Mellom barken og veden. Politiet under okkupasjonen.* Aschehoug
Valaker, Geir 1993: *Oslo-politiets organisasjonsutvikling i etterkrigstiden ca. 1945 - 1980.* Hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Oslo
Valen-Sendstad, Fartein 1953: *For lov og rett i 200 år. Oslo politis historie.* Gyldendal

1900-tallet - Domstoler

Dahl, Hans Fredrik 2004: Oppgjøret som rystet Norge. I Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensen (red.): *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945.* Pax, 9-29
Falch, Tor 1991: Tradisjon og fornying. Sorenskrivar og heradsrett 1927-1991. I Hans Eyvind Næss (red.): *For rett og rettferdighet i 400 år. Sorenskriverne i Norge 1591-1991.* Justisdepartementet, 54-75
Falkanger, Aage Thor 2007: *Lagmann og lagting i Hålogaland gjennom 1000 år.* Universitetsforlaget
Fra stiftsoverret til lagmannsrett 1797-1997. Borgarting lagmannsrett 1997
Lie, Nils Erik 1997: Borgarting lagmannsrett mot år 2000. I *Fra stiftsoverret til lagmannsrett 1797 - 1997.* Borgarting lagmannsrett, 50-53
Nøkleby, Berit 1985: *Norge i krig. Fremmedåk og frigjøringskamp 1940-1945. Bind 2, nyordning.* Aschehoug
Sandmo, Erling 2005: *Siste ord. Høyesterett i norsk historie 1814-1965. Bind II, 1905-1965.* Cappelen
Strøm, Per 1974: *Kortfattet beretning om statens bygge- og eiendomsdirektorat i årene 1962-1971.* Statens bygge- og eiendomsdirektorat
Thime, Torkel 1991: Fra bygdeting til herredsrett 1797-1927. I Hans Eyvind Næss (red.): *For rett og rettferdighet i 400 år. Sorenskriverne i Norge 1591-1991.* Justisdepartementet, 23-52

Litteratur: 1900-tallet - Fengsler

Bugge, Svein 2000: *Bastøy - paradis eller helvete?* Færder forlag
Christie, Nils 1960: *Tvangsarbeid og alkoholbruk.* Universitetsforlaget
Gløersen, Kyhn 1952: Norsk fengselsvesen i de siste 100 år. I *Nordisk tidsskrift for kriminalvidenskab* (44/2), 248-262
Hammerlin, Yngve 2008: *Om fangebehandling, fange- og menneskesyn i norsk kriminalomsorg i anstalt 1970-2007.* Dr.philosavhandling. Universitetet i Oslo
Hauge, Ragnar 1990: *Straffens begrunnelser.* Universitetsforlaget
Hegland, Kåre Preben 1989: *Polizeihäftlingslager Grini 1941 - 1945.* Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo
Haave, Carl & Sverre J. Herstad (red.) 1948: *Quislings hønsegård. Berg interneringsleir.* Cammermeyer
Johansen, Marius 2001: *Bot og bedring gjennom 150 år. Historikk og historier fra Bodsfængslet i Christiania*. Hustrykkeriet Oslo fengsel
Langeland, Nils Rune 2005: *Siste ord. Høgsterett i norsk historie 1814-1965. Bind 1 1814-1905.* Cappelen
Nachtstern, Moritz & Ragnar Arntzen 2006: *Falskmynter i Sachsenhausen. Hvordan en norsk jøde overlevde Holocaust.* Spartacus
Natvik, Harald 2008: *Arbeidsskoleloven av 1928: Straff eller behandling - behandlingsoptimisme møter virkeligheten.* Masteroppgave i historie. Universitetet i Bergen
Pedersen, Tove Wedfald 1996: *Gutter i uniform. Bastøy skolehjem 1900-1953.* Hovedoppgave i etnologi. Universitetet i Oslo
Rabben, Alf 1987: *Fengsler i Norge før 1940.* Redigert og tilrettelagt av Kjell Kleivane. Statsarkivet i Oslo
Reitan, Jon & Trond Risto Nilssen 2008: *Falstad. Nazileir og landssvikfengsel.* Tapir
Ringdal, Nils Johan 1987: *Mellom barken og veden. Politiet under okkupasjonen.* Aschehoug
Schaanning, Espen 2007: *Menneskelaboratoriet. Botsfengslets historie.* Scandinavian academic press
Lilleslåtten, Bjørn & Ivar Simastuen 2002: *Politiet i Follo gjennom 100 år. Follo politimesterembete 1902 - 2002.* Politimesteren i Follo
Straff som virker - mindre kriminalitet - tryggere samfunn (kriminalomsorgsmelding) 2007-2008. Stortingsmelding nr. 37
Ustvedt, Yngvar 1999: *Slavene på Akershus. Historien om vårt strengeste fengsel.* Cappelen
Wister, Ole A. 1997: *Enkelte trekk ved norsk fengselshistorie.* Krus

Sivilforstaret

Notat fra DSB til Justis- og politidepartementet av 16.01.2006
Norsk Sivilforsvarsblad. Oktober 1958
Pettersen, Tore 2006: *Sivilforsvarets 14 fjernhjelpleire.* Trondheim
Rapport om sivilforsvarsleirene, høsten 2006
Vurdering av et tenkt atomangrep på Trondheim. Stensil 1966. Sivilforsvaret

Liste over bilder

En by: Christiania
Næsers kart over Christiania fra 1861. Fra Oslo bys historie b. 3: 25
Akershus festning 1699, utsnitt av maleri av Jacob coning. Ustvedt 1999: 33
Christiania tukthus. Ustvedt 1999: 41
Stiftsgården i Christiania. Collett 1893: 125
Christiania rådhus. Valen-Senstad 1953: 33

En bygd: Ringsaker
Major Darres kart over Mjøsbygdene 1794
Skarpsno sorenskrivergrd. Foto: forfatteren
Blæstad fogdegård. Foto: forfatteren
Øvre Stolpestad lensmannsgård. Foto: forfatteren
Arresthuset på Kjonerud. Foto: forfatteren

1800-TALLET

Fengselsreformer
Slaveriet i Trondhheim. Foto: Statsbygg
Tukthuset i Trondheim. Foto: Statsbygg
Blad fra Schirmer og von Hannos typetegninger. © RA

1900-TALLET

Straffelovskommisjonen
Bastøy, økonomibygninen. Foto: © Jaro Hollan
Bastøy, skole- og kirkebygningen. Foto: © Jaro Hollan
Opstad tvangsarbeidshus/Flyfoto av dagens Åna fengsel. © Statsbygg

Politiet i støpeskjeen
Sentralarresten for Oslo. Foto: Statsbygg
Bergen hovedpolitistasjon. Foto: Statsbygg
Politihøgskolen. Foto: Statsbygg
Politidirektoratet / Sentrum politistasjon. Foto: Statsbygg
Konferansebyget til Grensekommissariatet. Johanson 1999: 43
Sysselmannens administrasjonsbygg. Foto: Statsbygg

Domstolene i tinghus
Søre Sunnmøre sorenskrivergård. Foto: Statsbygg
Tinghuset i Sandvika. Foto: Statsbygg
Politihuset i Sandvika. Foto: Statsbygg
Oslo tinghus. Foto: Statsbygg
Hamar tinghus. Foto: Statsbygg

Ideologiske brytninger i fengselsvesenet

Forlegningene på Ullersmo. Foto: Statsbygg
Bergen fengsel. Foto: Statsbygg
Ringerike fengsel, besøkshus. Foto: Trond Jalland
Ringerike fengsel, utsmykning. Foto: © Jiri Havran
Skien fengsel. Foto: Statsbygg

SIVILFORSVARET

Espeland fangeleir. Eier: Leif Aarlie
Agder sivilforsvarsleir. Foto: Leif Anker
Nedgang til alarmplass. Foto: Leif Anker
Korridorer i alarmplass. Foto: Britt Skatvedt
Sambandsrom i kommandoplass. Foto: Sivilforsvaret.

Vokteren hilser da han lukker opp den store porten for meg. ”Kom nu ikke igjen.” Jeg går nedover alléen og bort Grønland, går og smiler. Det forbauser meg at alle jeg møter, ser så alvorlige og triste ut. De går der og er fri og likevel smiler de ikke. Det er en vakker dag midt på sommeren og de går og er fri, men smiler ikke. Jeg står og ser litt opp mot dette store fengslet bak gråsteinsmuren, menneskene går rett forbi uten å merke det. Jeg finner vinduet i cellen min.

Arthur Omre: *Smuglere*. Gyldendal 1935